

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Over de GORDDEL

4

2025

FOTO NEDERLANDS ZILVERMUSEUM, JAN NOIJEN

4 | Wat is dit voor gordel?

Opgegraven, gebroken, incompleet. In het Nederlands Zilvermuseum ligt een gouden gordel die tal van vragen oproept.

FOTO GEHEENTE GRONINGEN, ROGER KRUISMAN

8 | Kwetsbare leeuwen

In het oude stadshart van Groningen is een unieke vondst gedaan. Het glas in een raam van vier eeuwen oud blijkt gebrandschilderd te zijn.

FOTO RCE, FRANS PEET

22 | Edith van Leckwyck

In 1985 werd Edith van Leckwyck herontdekt. Maar het moest tot 2025 duren voordat de schilder een overzichtstentoonstelling kreeg.

FOTO TECHNISCHE UNIVERSITEIT DELFT

28 | Met een andere bril

Wie woont er in een wijk die in de jaren zeventig of tachtig aangelegd is? O, dat zijn aardig wat vingers. En, wat vinden jullie daarvan?

Tussen 1965 en 1990

Molens, kerken, kastelen en grachtenpanden zien we al lang als cultureel erfgoed. De laatste jaren groeit het besef dat ook jongere bouwkunst, stedenbouw en landschappen van na 1965 onze aandacht verdienen. Het zijn de scholen die we bezochten, de huizen waarin we wonen en de kantoren waarin we werken. Gebouwen en gebieden uit de periode na 1965 vertellen het verhaal van een snel veranderende samenleving met een nieuwe kijk op wonen, werken en recreëren. Het zijn fysieke getuigen van een tijdperk waarin Nederland zichzelf opnieuw uitvond.

Toch zijn veel van deze bouwwerken kwetsbaar. Ze zijn vaak nog niet oud genoeg om als monument te worden gezien, maar wel oud genoeg om in verval te raken of te worden gesloopt. Tegelijkertijd ontbreekt het nog aan brede publieke waardering. Bij veel mensen roept dit ‘post 65-erfgoed’ regelmatig vragen op: is het niet te recent? Te gewoon? Te lelijk, misschien? Vandaar dat we gestart zijn met het aanwijzen van rijksmonumenten uit het tijdvak 1965 tot 1990. Een watertoren onder meer, een station, een stadhuis, woningen, een evenementenhal, een moskee, kunstwerken, een kantoor.

In dit Tijdschrift kijken we naar de toekomst van dit recente verleden. Naar woonwijken met een menselijke maat, en hoe die door bewoners en experts gewaardeerd worden. Weet een architectuurdeskundige wel dat het daar ‘s nachts te donker is op straat en dat de huizen onpraktisch ingedeeld zijn? De aanstaande rijksmonumenten zijn ook getoetst op hun klimaatbestendigheid met de *Klimaat-effectatlas*. Kunnen ze goed tegen overdadige buien of zelfs een overstroming? En zijn ze bestand tegen hitte, droogte, een dalende ondergrond? Bovendien weet ik zeker dat alles uit de kast wordt gehaald om gebouwen uit de jaren 1965-1990 te verduurzamen met historische kennis van ook de recentere bouw. Ook daar besteden we in dit nummer aandacht aan.

Susan Lammers, algemeen directeur

FOTO RCE, JARNO PONS

VERDER IN DIT NUMMER

- 3 | In Kort Bestek
- 10 | Kunst Zoekt Plek
- 11 | Muren vol lood
- 12 | Alles uit de kast
- 15 | Aangenaam Kennis Te Maken
- 16 | Stadspomp in Tiel
- 18 | Kijk!
- 20 | Gebiedsbiografieën onderzocht
- 25 | Drie Dingen
- 26 | Hotel De Wereld
- 31 | Het Monster
- 32 | Klimaatbestendig of niet?
- 34 | Publicaties
- 36 | Voor & Na

Foto voorzijde Een archeologisch gevonden gordel uit de zestiende eeuw is grondig onderzocht. Wat blijkt er uit dat onderzoek? Zie pagina 4

FOTO NEDERLANDS ZILVERMUSEUM, JAN NOIJEN

FOTO RCE, PAUL VAN GALEN

De rijksmonumentale lichtopstand uit 1884 bij Den Oever

VUURTORENS IN DE ERFGOEDATLAS

Nederland is een land met een lange maritieme geschiedenis. Om schepen veilig naar de havens en steden te begeleiden stonden er ooit honderden vuurtorens en lichtopstanden aan de kust en de grote rivieren. De afgelopen tientallen jaren zijn er steeds meer gedoofd en afgebroken. Om te voorkomen dat deze vergeten worden, heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de vuurtorens en lichtopstanden onlangs opgenomen in de Erfgoedatlas.

Dit is in samenwerking met de Nederlandse Vuurtoren Vereniging gebeurd. Op www.cultureelerfgoed.nl kan iedereen deze kaartlaag vinden onder het thema Waterwegen.

VEENEIK WERD GRAFKIST

Bij opgravingen in 1952 bij de Hervormde Kerk van Ouderkerk aan de Amstel werd een kleine kindergrafkist gevonden, gemaakt van een uitgeholde eik. Het graf dateert uit de elfde of twaalfde eeuw. Maar nieuw jaarring-onderzoek van de gemeente Amsterdam en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed toont aan dat de boom al in de zesde eeuw was omgevallen. Honderden jaren lang lag dit oude hout verborgen in het veen, tot het een nieuw doel kreeg. Het opmerkelijke tijdsverschil laat zien hoe middeleeuwse gemeenschappen vindingrijk gebruikmaakten van de natuur om hen heen. Zelfs eeuwenoud hout kreeg zo een functie.

FOTO GEMEENTE AMSTERDAM

De kindergrafkist

VERANDERINGEN IN DE STEENTIJD

Van 7 tot en met 10 april wordt er in Groningen een conferentie gehouden, *Transformations*. In de middensteentijd en de nieuwe steentijd, van ongeveer 11.000 tot 2.000 voor onze jaartelling, vonden er wereldwijd grote veranderingen plaats. Veranderingen in klimaat, landschap, ecologie en menselijk bestaan. Hoe deze zich voordeden en welke implicaties ze hadden, kan het best worden onderzocht door traditionele archeologie te combineren met natuurwetenschappelijke benaderingen. Denk daarbij aan geoarcheologie, archeobotanie, archeozoölogie, isotopenonderzoek en paleogenetica. Het doel van de conferentie is om deze veranderingen te bespreken. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is medeorganisator. Nadere informatie: www.weleer.nl/transmutations.html.

FOTO RCE, HANS HUISMAN

Graven naar sporen uit de nieuwe steentijd bij het dorp Swifterbant in Flevoland, in 2023

ROMEINSE KADE OPGEGRAVEN

De afgelopen twee maanden hebben archeologen een Romeinse kade in de Maas opgegraven. De palen dateren uit de vierde eeuw, hoorden bij een fort en stonden bij het Brabantse dorp Cuijk onder water. Tussen de palen lagen tal van Romeinse voorwerpen. Van Nederlandse militaire havenachtige constructies uit deze periode is weinig bekend. De opgraving kan dan ook veel nieuwe kennis opleveren. De kade maakte deel uit van een rijksmonument. Helaas was behoud niet langer mogelijk. De stroming en aanmerende schepen zorgden voor ernstig verval. Voor de opgraving heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een kader met uitgangspunten opgesteld.

LIES OUDER DAN GEDACHT

Het dorp Lies op Terschelling bestaat al sinds het jaar 1000. Dat en meer ontdekten archeologiestudenten van de Universiteit van Amsterdam en de Vrije Universiteit, eilandbewoners en archeologen dit jaar tijdens de derde editie van een veldcursus. Voor het eerst werkte ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed aan het onderzoek mee. De inwoners van Terschelling hebben veel lokale kennis, waaronder legendes, die onmisbaar is om de geschiedenis van het eiland goed te kunnen begrijpen. In en rond Lies vonden de onderzoekers scherven van aardewerk uit de periode 1000-1200, die erop wijzen dat die plek toen al bewoond was.

BOTFRAGMENTEN TERUG NAAR MALEISIË

In augustus heeft Nederland de resten van ongeveer veertig prehistorische mensen teruggegeven aan Maleisië. De schedel- en botfragmenten zijn in de jaren dertig bij het dorpje Guar Kepah door Engelse en Nederlandse archeologen opgegraven, toen Maleisië een Britse kolonie was. Via Batavia, de hoofdstad van Nederlands-Indië, werden de vondsten naar Utrecht gestuurd. De afgelopen jaren beheerde de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ze. Op verzoek van de Maleisische regering zijn de botfragmenten nu overgedragen. Bij Guar Kepah opent later dit jaar een museum, waarin ze een plaats krijgen.

FOTO RCE, HANNA PEINOCK

Vertegenwoordigers van Maleisië bekijken bij de Rijksdienst enkele fragmenten

LEVEND CULTUREEL ERFGOED

Cultureel erfgoed kan ook levend zijn. Momenteel is de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed betrokken bij het vormen van een netwerk voor levend cultureel erfgoed. Honderden verenigingen en tienduizenden particuliere liefhebbers houden zich bezig met het fokken en kweken van historische Nederlandse landbouwhuisdieren en gewassen. Denk hierbij aan uilebaard-kippen, Groninger kroon-appels, Brabantse grijze zandboekweit en bonte Bentheimer varkens. Soms zijn deze buitengewoon smaakvol,

FOTO DIERENBELDENK, JAM SMIT

De Nederlandse landgeit, een echte natuurbeheerder en leider van schaapskuddes

soms zijn ze belangrijk voor onze voedselvoorziening geweest, maar altijd hebben ze een eigen verhaal. Het netwerk wil zorgen voor het bundelen van kennis, meer samenwerking en een grotere kans op het behoud van bedreigde cultuurhistorische rassen.

BOUWJAAR WATERSCHIP ONDERZOCHT

Rond 1518 zijn er in Twente of de Duitse streek Westfalen bomen gekapt voor de bouw van een waterschip, zo bleek uit jaarring-onderzoek. Dit vissersschip met een waterhoudend compartiment om de vis levend in te vervoeren zonk op de Zuiderzee, bij het huidige dorp Zeewolde. In de afgelopen jaren hebben studenten het wrak uit de polder opgegraven tijdens de Veldschool Scheepsarcheologie Flevoland, georganiseerd door Museum Batavialand en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Met de meer dan honderd houtmonsters die dit jaar zijn genomen onderzoekt de Rijksdienst momenteel wanneer het schip precies is gebouwd. ✘

FOTO RCE, MARTA DOMINGUEZ DELMAS

Studenten onderzoeken het wrak van het waterschip

Onderzoek naar een opgegraven sieraad

Wat is dit voor gordel?

Opgegraven, gebroken, incompleet. In het Nederlands Zilvermuseum ligt een gouden gordel die tal van vragen oproept. Hij komt uit de zestiende eeuw, dat is zeker. Maar hoe zag het sieraad er oorspronkelijk uit? Is dat goud wel goud? Nog sterker: is de gordel wel een gordel? Onderzoek heeft nu flink wat antwoorden opgeleverd. LEONIE TASMA,

LUCINDA TIMMERMANS & LUC MEGENS

In de zestiende eeuw liet de welgestelde klasse zich regelmatig in vol ornaat portretteren. Op schilderijen zijn de bemiddelde mensen vaak afgebeeld met een grote hoeveelheid blingbling. Weinig van deze kostbare broches, ringen en armbanden hebben de tijd doorstaan. Het kleine aantal sieraden uit deze periode dat wel bewaard is gebleven komt veelal uit de grond, via archeologische opgravingen of als toevallige vondst. Dat geldt ook voor een gouden gordel in het Nederlands Zilvermuseum in Schoonhoven.

Die is in de jaren vijftig van de afgelopen eeuw in Drenthe opgegraven. Verder is er over deze gordel weinig bekend. Daarom zocht het museum dit jaar samen met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed naar antwoorden die er een beter beeld van kunnen geven. Want is de gordel wel een gordel? Of is het een keten of een ketting? Uit welke materialen bestaat hij? Is het werkelijk goud dat er blinkt? Hoe zag hij er oorspronkelijk uit? En welke beschadigingen zijn te wijten aan de lange tijd dat dit siervoorwerp in de grond lag?

16 schakels

Wat we in ieder geval zo kunnen zien, is dat de gouden gordel uit zestien schakels opgebouwd is, plus een losse gesp. Het zijn opengewerkte schakels van twee verschillende types, die om en om

aan elkaar vastgemaakt zijn. De eerste soort heeft een rechthoekige vorm en is bezet met een rode steen, die door twee putti geflankeerd wordt. Een putto is een mollig, naakt jongensfiguurtje, soms met, maar in dit geval zonder vleugels. Het tweede type schakel is vierkant, met een kinderkopje in het midden.

Boven en onder het kopje zijn twee rode stenen bevestigd. Deze zijn kleiner dan de exemplaren tussen de twee putti. Beide soorten schakels zijn met kleine rozetten versierd. De datering van de gordel in de zestiende eeuw is op de decoraties gebaseerd. Door middel van strak uitgevoerde ringen vol groeven zijn de zestien schakels met elkaar verbonden. Deze ringen doen haast modern aan, maar zijn toch origineel. Aan de achterkant is goed te zien dat de putti en rozetten met behulp van nageltjes en ringetjes aan de schakels zijn bevestigd.

Een merkteken

Voorts valt aan de achterzijde op dat er in iedere langwerpige schakel een merkteken gegraveerd is. Dit is geen zilvermerk, zoals dat vaak op zilveren voorwerpen van latere datum voorkomt. Die meestertekens, stadskeuren en jaarletters zijn voor het keuren van het zilver door een smidsgilde gebruikt. Het merkteken achter

De eerste soort schakel heeft een rechthoekige vorm en is bezet met een rode steen

De gouden gordel is echt te kort om hem om je middel te dragen. Of missen er veel schakels? Misschien is het wel een halsketting, maar dan een behoorlijk inflexibele

op de gordel doet meer aan een huismerk denken, dat meestal in metalen gebruiksvoorwerpen uit de vijftiende tot en met de zeventiende eeuw terug te vinden is. Nog het best laat het teken op de gordel zich omschrijven als een gesloten vier in spiegelbeeld met een diagonale lijn erdoor.

Het is opvallend dat de gouden gordel zich in de collectie van het Zilvermuseum bevindt. Ten eerste natuurlijk omdat hij van goud is. Ten tweede heeft het museum nooit actief sieraden verzameld of voorwerpen uit de renaissance. In ieder geval is de gordel samen

met een zilveren chatelaine binnengebracht, die tegelijkertijd in Drenthe is gevonden. Een chatelaine is een gordel die door mannen en vrouwen om hun middel werd gedragen. Hieraan konden zij allerlei zaken hangen, zoals een grote sleutelbos, een beugeltas, een koker met een mes of een tuigje met naaigerei. Dit gebruik begon in de zestiende en eindigde in de negentiende eeuw.

Niet in optimale staat

Zoals bij de meeste archeologische vondsten verkeert de gouden gordel niet in optimale staat. Zo is de sluiting afgebroken en incompleet. Aan de voorkant van de gesp is een rozet gemonteerd en aan de achterkant een haak. Zowel in het midden als op de vier hoeken van de gesp zijn zettingen voor steentjes bevestigd. Net als op veel andere plaatsen op het sieraad missen er hier verschillende stenen. De gesp is van de gordel losgeraakt, maar lijkt op de laatste schakel aan te sluiten. De andere helft van de sluiting ontbreekt. Het is daarom onduidelijk hoe de gordel gesloten kon worden. Een aantal schakels is geknapt. Ook is het onbekend of er schakels missen en zo ja, hoeveel dat er dan zijn.

In deze staat vormt de gordel geen volledige cirkel. Het is lastig om de originele vorm in te schatten, vanwege ontbrekende ringen en stukken die doormidden gebroken zijn. Het is herhaaldelijk voorgekomen dat archeologen gordels opgegraven hebben. Vaak zaten ze in een pot, waarin de eigenaars kostbaarheden van goud en zilver hadden gestopt en die vervolgens aan de grond hadden toevertrouwd. Door gordels te breken pasten deze beter in een pot van kleine omvang. Of de gouden gordel uit het Zilvermuseum in een pot zat, is niet bekend. Anders zou het goed kunnen dat de eigenaar enkele schakels heeft gebroken om hem erin te krijgen. Vanwege de langwerpige schakels was het sieraad namelijk niet erg flexibel.

Onduidelijk

Er is dus nog veel onduidelijk over de gouden gordel. Het is niet eens zeker of hij wel echt van goud is gemaakt. De lengte van zo'n zestig centimeter roept vragen op over de manier waarop het sieraad gedragen is. De gordel is te kort om het middel te omvatten. Wanneer hij als ketting is gebruikt zou de lengte beter te verklaren zijn. Misschien heeft hij om de schouders gehangen. Kijk bijvoorbeeld in het Groninger Museum naar het schilderij van edelvrouw Josina Manninga tho Lutzborg, dat in 1611 ter ere van haar huwelijk gemaakt is. Gouden kettingen, variërend in lengte, zijn over haar schouders en om haar nek gedrapeerd. Zo hangt er op haar jurk een ketting, gedecoreerd met parels, die precies de ronde lijn van haar pijpkraag volgt.

Tijd voor nader onderzoek dus. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed analyseerde de gouden gordel met behulp van röntgenfluorescentie. Met deze techniek wordt door middel van röntgenstraling de chemische samenstelling van materialen bepaald. Uit het onderzoek blijkt dat de schakels van verguld zilver zijn gemaakt. »

Aan de achterkant zie je goed de bevestigingsnageltjes en -ringetjes. En merktekens

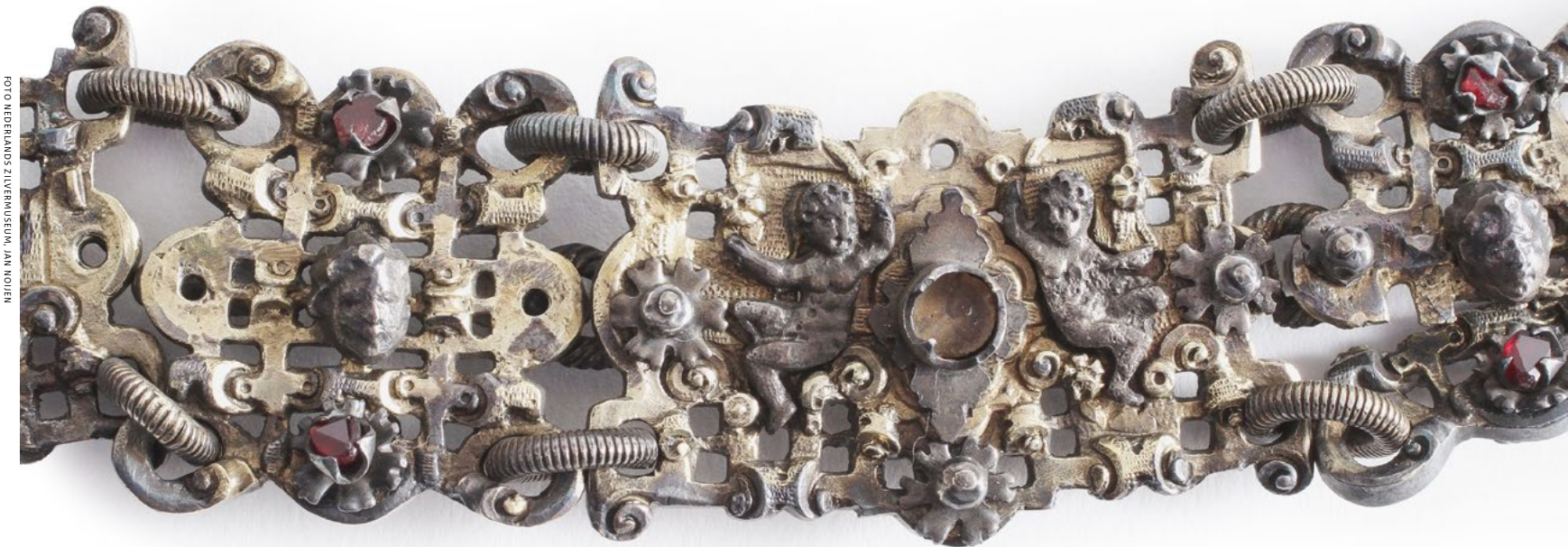

FOTO NEDERLANDS ZILVERMUSEUM, JAN NOUËN

Vierkante schakels met een kinderkopje en rechthoekige met putti wisselen elkaar af

» Omdat er in het goud kwik is aangetroffen weten we dat deze door vuurvergulding is aangebracht. Dit is een uiterst gevaarlijk procedé, waarbij giftig kwik vrijkomt. Dit kan worden ingeademd door de maker, met alle nare gevolgen van dien. Daarom is de techniek rond 1830 verboden.

Grijs

De figuurtjes op de schakels, zoals de putti en de rozetten, blijken ook van zilver. Hun oppervlak is in meer of mindere mate grijs geworden door reactie met zwavelverbindingen uit de grond of de lucht. De röntgenfluorescentie-spectra van de grote rode stenen op de rechthoekige schakels zijn gelijk aan elkaar en lijken het meest op die van rood glas. Behalve met röntgenfluorescentie zijn de stenen ook met ramanspectroscopie onderzocht. Met deze methode worden vibraties en rotaties van atomen gemeten, waardoor bepaald kan worden van welk materiaal de stenen zijn gemaakt. De grote stenen vertoonden geen ramanspectrum, wat bevestigt dat ze van glas zijn.

Op een na hebben de kleine steentjes op de vierkante schakels een samenstelling die overeenkomt met die van chroomhoudende pyropen. Pyropen die het element chroom bevatten, worden onder andere in Bohemen gevonden. De edelsteen pyroop heeft een robijnrode kleur en is veel in kerkelijke sieraden gebruikt. Het afwijkende steentje is waarschijnlijk een almandijn, net zoals pyroop een edelsteen uit de granatengroep. De gordel zag er oorspronkelijk anders uit dan tegenwoordig. De glimmende zilveren putti en rozetten op de gouden ondergrond, omlijst door robijnrode stenen moeten een fraai geheel gevormd hebben.

Karkant

De gouden gordel vertoont overeenkomsten met een karkant, een korte ketting die strak om de hals hangt. Dit woord is afgeleid van het Franse woord 'carcan', dat ook gebruikt werd voor de ijzeren band om de nek van gevangenen. Brede, opengewerkte karkanten, rijk bezet met edelstenen komen regelmatig voor op portretten van Europese adel. Zo draagt Elisabeth van Oostenrijk, koningin van Frankrijk en echtgenote van Karel IX, op haar portret uit 1571 in het Louvre in Parijs een karkant die onder haar kraag tevoorschijn komt. Op het schilderij komt hetzelfde ornament op het lijfje van haar jurk terug en als een soort diadeem in haar haar. Door schakels toe te voegen of weg te halen kan het sieraad op verschillende manieren worden gedragen.

.....
*Het totaal-
 beeld is een
 rijkversierde
 gordel, die
 door zijn
 kleuren flink
 opvalt*
 .....

Maria van Voorst van Doorwerth is bijvoorbeeld in 1608 geportretteerd met een karkant om haar mouw. Zij behoorde tot de rijke kringen van Den Haag. In deze omgeving kwam zij in aanraking met de internationale mode. Haar karkant op het schilderij in Kasteel Duivenvoorde bij Voorschoten, rijk versierd met parels, robijnen en diamanten, is sterk door deze internationale smaak beïnvloed. Een minder extravagante uitvoering is in het Fries Museum te zien op een portret uit 1628 van een Friese vrouw van wie de naam niet meer bekend is. Zij draagt aan beide polsen gouden schakelarmbanden versierd met parels.

Opvallend veel gelijkenis

Op een schilderij in het Groninger Museum staat een gordel afgebeeld die opvallend veel gelijkenis vertoont met het exemplaar in het Zilvermuseum. Het is een portret uit 1587 van Anna Varvers, de op dat moment 9-jarige dochter van Claas Varvers en

De gesp is van de gordel gebroken. Het is onduidelijk hoe de sluiting precies werkte

FOTO NEDERLANDS ZILVERMUSEUM, JAN NOUËN

Geesje Swaechman. Met fonkelende kleuren trekt het sieraad op het donkere schort van het Groningse meisje de aandacht. Wat materiaal en uitvoering betreft, komen de gordels grotendeels met elkaar overeen. Zilveren putti steken af tegen de goudkleur van de ondergrond.

Op de sluiting en de eerste schakel reflecteren rode edelstenen en rozetten het licht. Het sluitstuk is cirkelvormig, terwijl het Drentse exemplaar eerder vierkant lijkt. Maar dat kan komen omdat daaraan nu decoraties ontbreken. Het totaalbeeld is een rijkversierde gordel, die door zijn kleuren en versiering flink opvalt. Tien jaar later trouwde Anna Varvers met Andrijes Jaspers. Het echtpaar was welgesteld en bezat meerdere huizen. Toen haar echtgenoot overleden was, stichtte zij een gasthuis voor vrouwen.

Voor de gek houden

Het is bekend dat in de late middeleeuwen mensen uit omliggende streken de Groningse markt bezochten. Al in 1338 noemen Fryslân en Groningen het keuren van goud en zilver, om te voorkomen dat Groningse smeden welgestelde, kooplustige Friezen en Drenten voor de gek zouden houden. Wellicht zijn de merktekens op de achterkant van de gordel hier het resultaat van en is het huismerk een vroeg keurteken. Het is goed mogelijk dat een Groningse gordel in Drenthe terecht is gekomen. Er zijn verscheidene andere

voorwerpen uit Drentse bodem die in Groningen vervaardigd zijn. Dat geldt ook voor de chatelaine die in dezelfde tijd als de gordel is gevonden. Deze riem draagt het meesterteken van de Groningse zilversmid Thomas Muntinck. Die maakte het stuk in 1650 of 1651. Dankzij het onderzoek weten we nu veel meer over de gordel. Het zou kunnen gaan om een deels verguld sieraad van een Groningse zilversmid, dat sterk aan de gordel van de in 1587 geportretteerde Anna Varvers verwant is. De gordel heeft de uiterlijke kenmerken van een karkant, maar door het ontbreken van enkele onderdelen en de beschadigingen blijft de oorspronkelijke draagwijze helaas onduidelijk. Was het sieraad een gordel of hing hij om de kraag van een welgestelde dame? Ook over de decoratie weten we nu meer. De zilveren putti en rozetten staken oorspronkelijk duidelijk tegen de vergulde achtergrond af. En de robijnrode edelstenen zullen veel helderder van kleur zijn geweest. Kortom, of deze blingbling nu van een meisje uit een welgesteld gezin of van een rijke dame was, ze zal er ongetwijfeld mee hebben kunnen pronken. ✘

Leonie Tasma, collectiemedewerker bij het Nederlands Zilversmuseum, Lucinda Timmermans, conservator bij het museum, en Luc Megens, specialist glas, keramiek en pigmenten bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtten dit onderzoek, leonietasma1122@gmail.com, l.timmermans@zilversmuseum.nl & l.megens@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.zilversmuseum.com.

FOTO KASTEEL DUVENHOORDE, FRUDELIS DE GRAAF

In 1608 droeg Maria van Voorst van Doorwerth een karkant om haar linker bovenarm

FOTO GRONINGER MUSEUM, MARTEN DE LEEUW

De gordel van de 9-jarige Anna Varvers lijkt sprekend op het exemplaar uit het museum

Twee van de gebrandschilderde glaasjes uit het begin van de zeventiende eeuw, die nog steeds in hetzelfde venster zitten. Deze zeldzame vondst is nu in Groningen gedaan

Glas in lood in Groningen

Kwetsbare leeuwen en adelaars

In het oude stadshart van Groningen is een unieke vondst gedaan. Het glas in een raam van vier eeuwen oud blijkt gebrandschilderd te zijn. Er staan wapenschilden met bloemen, adelaars en leeuwen op. Hoe behoud je dit cultuurhistorisch waardevolle, maar uiterst kwetsbare kruisvenster met glas in lood? JANNEKE VAN DER STOK

Wie in Groningen gaat stappen kan in de Stadsgarderobe in de Poelestraat 's nachts zijn jas en tas opbergen. Tijdens de verbouwing van dit rijksmonument in het centrum eerder dit jaar haalde de aannemer boven een voorzetwand weg.

En toen kwam er een kruisvenster uit het begin van de zeventiende eeuw tevoorschijn, inclusief glas in lood. Dat gaf heel wat reuring. En toch, helemaal als een verrassing kwam het niet. In de jaren negentig van de vorige eeuw is het kruisvenster op de eerste verdieping al opgemeten en getekend, maar

de onderzoekers konden destijds niet alles van het gebouw goed zien. Wel ontdekten ze dat het huis, dat al honderden jaren ouder is, in het begin van de zeventiende eeuw ingrijpend aangepast is. Waarschijnlijk is toen ook het kruisvenster gemaakt, waarvan de twee bovenlichten met glas in lood

gevuld zijn. Zo kwam er toch daglicht in het huis als de open onderste helft van het raam bij koud weer met houten luiken gesloten was. Tijdens een latere verbouwing is het venster aan de buitenkant met baksteen dichtgemetseld, met het glas in lood er gewoon nog in. Nog weer later is de voorzetwand er aan de

Er zijn stukken glas gebroken, die nu naar beneden dreigen te vallen

binnenkant voorgezet. Het gaat hier om een cultuurhistorisch waardevol maar kwetsbaar raam dat je niet elke dag tegenkomt. Daarom heeft de gemeente Groningen een team met verschillende specialisten bijeengeroepen om te bepalen welke opties er zijn om het geheel te behouden. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed maakt onderdeel van dat team uit.

Extra bijzonder

Het is zeldzaam dat een niet-gerestaureerd venster met glas in lood na vier eeuwen nog steeds op de originele plek in een gebouw zit. Wat het nu extra bijzonder maakt, is dat het voor het eerst duidelijk is dat sommige glasstukken beschilderd zijn. Op beide glas-in-loodpanelen is een gebrandschilderde voorstelling aanwezig, in de vorm van wapenschilden. Dit is niet eerder waargenomen, omdat er geen daglicht meer door het raam valt. Ook is het glas met een bruine aanslag bedekt. Alleen als je een heel smalle lamp tussen de bakstenen en het glas plaatst, zijn de schilderijen met enige moeite te zien. Bij het dichtmetselen zijn sommige stukken glas

gebroken, die nu naar beneden dreigen te vallen. Ook is het lood toen op een aantal plekken vervormd en is er mortel op het glas terechtgekomen. Tegelijkertijd hebben die extra bakstenen ervoor gezorgd dat het zandstenen venster niet verzakt is en het glas in lood niet aan weer en wind is blootgesteld. De ijzeren bindroedes die de panelen stevigheid geven, zijn door de tand des tijds aangetast. En het glas zelf is maar een millimeter dik, bruin van de aanslag dus en de brandschilderingen zijn deels beschadigd.

Keuzes

Een van de eerste stappen in het proces om het venster met het glas te behouden is het goed documenteren van de huidige situatie. Daarvoor werkt onder andere een aantal glazeniers samen, ieder met zijn eigen expertise. Er worden foto's gemaakt, maten genomen en glassamenstellingen achterhaald. Daarna zijn er veel keuzes die gemaakt moeten worden. Alles wat je doet, zal iets veranderen. Idealiter grijp je zo weinig mogelijk in, maar kan dat hier ook? Op het glas is te zien dat er wapens met bloemen, adelaars en leeuwen zijn geschilderd. Maar het is niet duidelijk wat ze precies betekenen en van welke families deze wapenschilden zijn.

Als de bruine aanslag van het glas verwijderd wordt, zouden de kleuren en lijnen beter zichtbaar zijn. Dat kan helpen bij het onderzoek naar de betekenis. Toch brengt dat reinigen een groot risico met zich mee. Het vuil vormt nu namelijk een soort beschermingslaagje. En het glas is zo dun dat het makkelijk breekt. Bovendien kan de achterkant van de glas-in-loodpanelen niet zomaar gereinigd worden, omdat de bakstenen gedeeltelijk tegen het glas aan gemetseld zijn. Om de panelen schoon te kunnen maken zouden ze dan uit de sponning gehaald moeten worden. Daarbij is er een groot risico op schade aan zowel het lood als het glas. En, misschien nog wel belangrijker, de originele situatie

gaat dan ook verloren. Daarom lijkt het uithalen van de panelen een onrealistische optie.

Laten zitten

Na een zorgvuldige afweging blijkt dus dat het complete venster waarschijnlijk het beste behouden kan worden door zo weinig mogelijk te doen en het te laten zitten zoals het zit. Alleen de glasstukken die naar beneden dreigen te zakken kunnen gefixeerd worden. Beneden blijft het rijksmonument Stadsgarderobe en de eerste verdieping en daarboven blijven bewoond. Er komt opnieuw een voorzetwand voor de muur waar het venster in zit. Toch zal het waarschijnlijk niet hetzelfde worden als hiervoor. De eigenaar wil het bijzondere venster graag kunnen blijven zien. Dat kan als er een transparante bescherming voor komt. Maar ook dat brengt risico's met zich mee. Het binnenklimaat kan door de bewoning af en toe relatief vochtig zijn. Als er waterdruppeltjes op het glas in lood blijven staan kunnen die het glas en de brandschilderingen onomkeerbaar aantasten.

Normaal gesproken kan vocht op vensterglas verdwijnen doordat het langs minimaal een van de twee kanten van het paneel tocht. Er bevindt zich zowel dat metselwerk voor het raam, als nu ook een nieuw gebouw, dat tegen de achtergevel is gezet. Daardoor komt er geen regen meer tegenaan, maar kan het ook niet langs het glas tochten. Daarom is het belangrijk om aan de voorkant een constructie te maken waarbij eventueel vocht weg kan. Als laatste is het essentieel om goed in de gaten te blijven houden of er iets aan het eeuwenoude venster verandert. Zo kan er op tijd worden ingegrepen als dat toch nodig blijkt. ☒

Janneke van der Stok, specialist bouwmaterialen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, denkt mee over het behoud van dit kruisvenster, j.van.der.stok@cultureelerfgoed.nl.

FOTO GEMEENTE GRONINGEN, TACO TEL

De voorgevel van het huis. Op de eerste verdieping, achterin, is het raam aangetroffen

Specialisten bestuderen de overgebleven glaasjes uit het rijksmonumentale kruisvenster

Wie wil dit Bonifatiushek lenen?

FOTO'S RCE, RENE DEN ENGELSMAN

Al 88 jaar raakt dit Bonifatiushek zoetjesaan uit zicht in het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Terwijl het een prijswinnend kunstwerk is dat een heel levensverhaal vertelt. Wie wil dit smeedijzeren sierhek van Nico Witteman lenen? CAROLINE DAAMS

In het Nederlandse paviljoen op de Wereldtentoonstelling van 1937 in Parijs stond een hek, op de afdeling Kerkelijke kunst. Dit was ontworpen door de edelsmid Nico Witteman, en uitgevoerd door de firma Winkelman & Van der Bijl. Het smeedijzeren hekwerk van vijf meter

lang maakt halverwege een haakse bocht en wordt geflankeerd door een ruim twee meter hoge kaarsenstandaard. Het verbeeldt scènes uit het leven van de heilige Bonifatius. Deze Engelse priester trok door Noord-Europa om de volkeren daar tot het christendom te bekeren. Dit is weergegeven in de ene helft. Je ziet hem daar varen, preken en te paard verder reizen. In het tweede deel sticht Bonifatius scholen en kloosters, met name in Duitsland. En dan benoemt de paus hem tot vicaris van het Germaanse missiegebied en later tot aartsbisschop van Mainz. In 754 trok hij met een groot gevolg naar Friesland om de bevolking te bekeren, terwijl hij talloze lokale heiligdommen vernietigde. Dit leidde tot verzet, waarbij Bonifatius bij Dokkum om het leven kwam, zoals we helemaal rechts zien. Meteen na de Wereldtentoonstelling is het hek door het Rijk opgeslagen, tegenwoordig bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Daarna heeft het kunstwerk het depot niet meer verlaten, helaas. Misschien wilde Witteman met Bonifatius' leven een verbindend Europees verhaal vertellen, zonder politieke

lading. Dat zou logisch zijn, gezien de spanningen in Europa, die ook op de Wereldtentoonstelling voelbaar waren. In elk geval werd zijn ontwerp zeer gewaardeerd. Witteman ontving er namens de internationale jury een diplôme d'honneur voor. Het hekwerk nodigt dan ook uit tot kijken, zelfs als je niets met religie hebt. De uitvoering is strak en modern, maar door de details ook verfijnd. De vijf pitskandelaar op de hoek doorbreekt op subtiel wijze de symmetrie. Bijzonder aantrekkelijk en praktisch is dat het sierhek aan beide zijden is uitgewerkt, waardoor het van twee kanten te bewonderen valt. Daarmee is het geschikt voor uiteenlopende ruimtes. Welke openbaar toegankelijke instelling heeft een plek voor dit sterke staaltje smeedwerk? ✕

Caroline Daams, conservator bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt zorg voor dit Bonifatiushek. Interesse? Neem contact op via bruiklenen@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.cultureelerfgoed.nl over het aanvragen van een bruikleen.

Gatenbeeld naar stadhuis Terneuzen

Eerder dit jaar vroeg de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om een plek voor een gatenbeeld. De Zeeuwse kunstenaar Piet Dieleman maakte het eind jaren tachtig. Het kunstwerk weegt meer dan 1900 kilo en bestaat uit hoog opgestapelde cilindrische en driehoekige elementen van gips en acrylaatlijm. Met een reuzeboor heeft Dieleman er grote gaten in aangebracht. Na 34 jaar depot kan iedereen het gatenbeeld nu tot en met 11 januari in het stadhuis van Terneuzen bekijken. Dit is een hoekig, betonnen gebouw uit 1972. Op de tentoonstelling, die Post65 heet, zijn meer Zeeuwse kunstwerken uit de periode 1965-1990 te zien.

Kasteel Staverden

Muren vol lood

‘Wat krijgen we nou?’ dachten ze in Kasteel Staverden. Er werd daar hard gewerkt, omdat de hele binnenboel in restauratie is. In de voormalige biljartkamer en de serre was er modern pleisterwerk van de muren gehaald. En wat zat daar? Een grijze laag metaal, bladlood. Eigenaardig. Waarom zijn de muren van het kasteel met lood bedekt?

MATHIJS WITTE

Momenteel wordt Kasteel Staverden van binnen geheel gerestaureerd. De eigenaar, de stichting Geldersch Landschap & Kasteelen, geeft de vertrekken hun oude identiteit terug. Vanaf januari zal het rijksmonument bij de plaats Ermelo als evenementenlocatie en kantoor dienstdoen. Als bijvangst levert de restauratie interessante vraagstukken op, waar ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bij betrokken is. Kasteel Staverden bestaat al sinds 1300, maar de huidige versie is in 1905 naar ontwerp van Louis van Essen en Hein van Zeggeren gebouwd. Op de bel-etage creëerden de architecten een bibliotheek, salon en eetkamer, alsmede een biljartkamer, kantoor, serre en veranda.

De biljartkamer en de serre hebben een lichtere kleurstelling gekregen dan de overige vertrekken. Hier zijn groene tegel-lambriseringen met jugendstil-elementen aangebracht. Tijdens de restauratie zijn er veel bijzondere ontdekkingen gedaan. Zo kwam er in de biljartkamer en in de serre een sjabloonschildering achter het pleisterwerk vandaan. En er werd ook een metaalblad zichtbaar, zo zag kleuronderzoeker Renate Oosterloo. Dit is op een groot oppervlak aan de binnenkant van de buitenmuren aangebracht. Gezien de zwaarte en buigzaamheid gaat het hier waarschijnlijk om bladlood. Dat riep gelijk verbazing op. Waarom zit er hier bladlood op de muur?

Oranje laagje loodmenie

Een specialist van de Rijksdienst bevestigt dat het om een dun velletje lood gaat. Op het stucwerk bevindt zich eerst een oranje laagje loodmenie als grondverf. Daarop is het grijze lood aangebracht. Dit is afgewerkt met achtereenvolgens zinkwit, titaanwit en nog modernere verf. Verschillende deskundigen hebben zich over de vraag gebogen waarom deze muren met lood bedekt zijn. Waarschijnlijk is het bedoeld om vocht buiten te houden. Dat is sporadisch ook

Tussen de oranje loodmenie en de witte verf is het grijze lood te zien

wel in andere gebouwen gebeurd. Deze kant van het kasteel is sterk blootgesteld aan regen en optrekkend water uit de slotgracht. En loodmenie is vaak op vochtige ondergronden gebruikt. Niet duidelijk is wanneer het laagje lood op de muur is aangebracht. Meteen bij de bouw of pas decennia later? Voor een schatting van de tijd van aanbrengen zou nader onderzoek met een goede dwarsdoorsnede van de verf nodig zijn. Het lood kan voor de Tweede Wereldoorlog zijn aangebracht, omdat er met vooroorlogse zinkwitverf overheen geschilderd is. De verf met titaandioxide is van na de oorlog. Aangezien is besloten om de sjabloonschildering weer aan te brengen wordt het bladlood verwijderd. Om het te documenteren zal eigenaar Geldersch Landschap & Kasteelen achter de nieuwe wandbespanning een hoesje hangen met daarin een stukje stuc met lood en een beschrijving. De Rijksdienst is benieuwd of er zich elders ook muren met bladlood bevinden. Reacties zijn welkom. ✉

Mathijs Witte, adviseur architectuurhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt met expertise aan deze restauratie bij, m.witte@cultureelerfgoed.nl.

Verduurzamen met historische kennis

Alles uit de kast

Duurzaamheid is geen noviteit, maar zit al eeuwen in onze bouwcultuur verweven. Door eeuwenoude kennis in te zetten voor verduurzaming slaan we een brug van verleden naar toekomst. Dat geldt voor monumenten, maar ook voor andere historische gebouwen. Een nieuwe, rondreizende kast maakt dit zichtbaar, tastbaar en bespreekbaar. MEREL GODRIE, JILL VERVOORT & LUCAS DE MAN

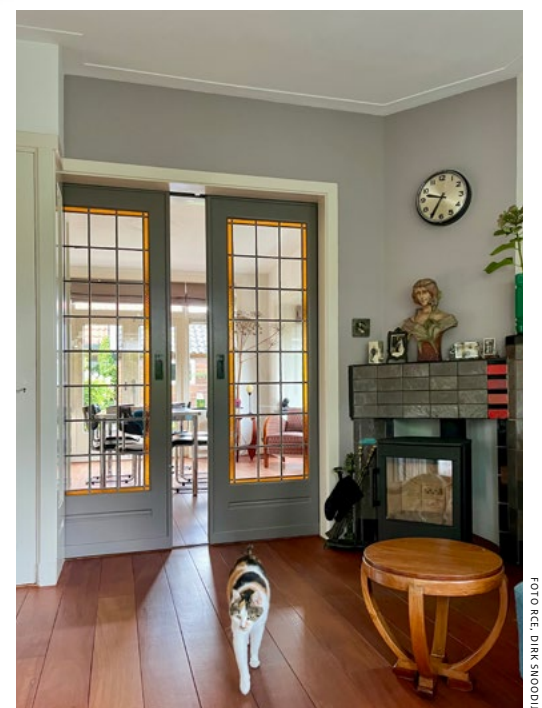
Nederland staat voor een immense verduurzamingsopgave, ook in de monumentenzorg. Tegelijkertijd dreigen waardevolle bouwmaterialen, technieken en ambachten te verdwijnen. Terwijl monumenten uit elementen opgebouwd zijn die aan een houdbare toekomst bijdragen. Die elementen zijn lokale grondstoffen, natuurlijke bouwmaterialen, vak-kennis en weer los te maken verbindingen. Vaklui in de bouw zoeken naar manieren om toekomstgericht en verantwoord om te gaan met historische gebouwen, maar missen vaak een tastbare vertaalslag. Wat is er mogelijk als we denken aan verduurzaming van deze bouwwerken vanuit natuurlijke grenzen? Welke materialen en methodes geeft de natuur ons? En wat kunnen we van vroeger leren om klaar te zijn voor morgen?

Dit vroeg Biobased Creations zich af. Samen met erfgoedexperts, architecten, materiaalspecialisten, ontwerpers, landschapsarchitecten en deskundigen op het gebied van vakmanschap is deze ontwerpstudio op zoek gegaan naar antwoorden. Hieruit

ontstond de Erfgoedverhalenkast. Deze kast reist rond, langs evenementen en organisaties. Dit is met een financiële bijdrage van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed mogelijk gemaakt. Zo stimuleert de Rijksdienst de kruisbestuiving tussen duurzaamheid, erfgoed en ontwerp.

De directe omgeving

In het verleden stonden gebouwen en natuur veel dicht bij elkaar dan tegenwoordig. Voor de industriële revolutie waren we sterker afhankelijk van bouwmaterialen die we uit de directe omgeving haalden en bewerkten. Denk aan hout, riet, leem, kalkmortel, natuursteen en baksteen. Aanvoerroutes en economische invloeden veroorzaakten verschillen tussen regio's. Maar we hadden niet de luxe om bouw materiaal ongelimiteerd uit alle hoeken en gaten van de wereld te laten komen. Daarnaast werd de bouwtechniek veelal ingegeven door de omgeving en het lokale klimaat, bijvoorbeeld door de bodemgesteldheid, overstromingsrisico's en de hoeveelheid wind, regen en sneeuw.

Met suitedeuren kun je een kamer in tweeën delen en zo slechts voor de helft verwarmen

De Erfgoedverhalenkast ziet eruit als een archiefkast en reist rond als leerinstrument om weer te gebruiken kennis van vroeger op te doen

FOTO BLENDER MEDIA

je een houten dakkap weer uit elkaar halen en op een ander gebouw zetten. Bij het afbreken van een bouwwerk werden ook de bakstenen zorgvuldig uit het metselwerk gewonnen en elders opnieuw gebruikt. Slechts een kleine honderd jaar geleden probeerden we het zonder de natuur te doen. We ontstegen de natuurlijke grenzen van onze omgeving door bouwmaterialen van steeds verder weg te halen. En door bouwtechnieken te ontwikkelen die het milieu zwaarder belasten, net als minder demontabele constructies. Tegelijkertijd liep het traditionele vakmanschap terug.

Wat kunnen we van vroeger leren om klaar te zijn voor morgen?

Momenteel staan het bouwambacht en de kunst om duurzaam te kunnen bouwen onder druk. Bouwen zonder een natuurlijke balans, daar komen we nu van terug. Juist in de oude bouwmethodes en de ambachtelijke kennis ligt de sleutel voor een houdbare toekomst. Hoe kan de bouwwereld dit herontdekken? De Erfgoedverhalenkast is een gespreksopener en leerinstrument om samen deze zoektocht aan te gaan. Hij is als een archiefkast vormgegeven, met laden vol bouwmaterialen, voorbeelden, vakliteratuur en een audiotour. De kast vertelt verhalen over traditionele materialen en methodes, hedendaagse innovaties en toekomstgerichte oplossingen.

Stedelijk en landelijk

De kast is opgedeeld in een stedelijk en een landelijk perspectief. Over het algemeen is de stedelijke omgeving het meest versteend. Daarom staat de baksteen hier symbool voor de stad. Hij verwijst naar duurzaamheid in de bouwcultuur. In dit perspectief ligt de focus op metselwerk, mortels, hersteltechnieken en de noodzaak om oude bakstenen opnieuw te gebruiken. In de landelijke omgeving is meer tastbaar bewijs voor de cyclische bouwcultuur. Tevens is er hier een sterkere zichtbare relatie tussen de gebouwen en hun omgeving dan in de stad. Hout, riet en leem vormen daarom het symbool voor het landelijke perspectief. Hier leren we hoe lichte, aanpasbare constructies en lokale materialen meermaals inzetbaar zijn. Bovendien zijn er zes verhaallijnen in de kast verwerkt, rond thema's die verleden en toekomst verbinden. Ten eerste wordt er aan de hand van een aantal praktijkvoorbeelden verteld hoe een gebouw met maatschappelijke ontwikkelingen mee kan bewegen zonder zijn identiteit te verliezen. Een fabriek wordt een ontmoetingsruimte, een boerderij »

FOTO RCE, JOOP DE KONING

De vakwerkschuren uit de achttiende eeuw van de hoeve Dorpshof bij Plaat in Limburg

Kortom, we kunnen stellen dat de bouwcultuur lange tijd door natuurlijke grenzen gevormd is. Kijk naar polders, waar de natte ondergrond om lichte constructies van hout en riet vroeg. Of neem de Limburgse vakwerkhuizen en mergelwoningen. Die waren behalve uit hout ook uit leem en mergelsteen opgetrokken, dat daar ruim voorhanden was. Dit alles beïnvloedde vervolgens de lokale ambachten. Deze activiteiten hebben veel effect gehad op wat we vandaag de dag cultuurlandschap noemen. Behalve materialen en technieken ontwikkelden we bouwkundige methodes om de warmte binnen en de koude buiten te houden. Raamluiken, suitedeuren en zonnekamers zijn hier goede voorbeelden van. Tegenwoordig gaan we hier vooral decoratief mee om.

Creativiteit en hergebruik

Typend voor de pre-industriële tijd is dat grondstoffen en transport duur waren, terwijl arbeid relatief goedkoop was. Daardoor stonden onderhoud, creativiteit en hergebruik centraal. Zo kon

» een kinderdagverblijf. Als tweede vraagt 'natuur-inclusiviteit' aandacht voor wat er leeft in, op en rond een gebouw. Metselwerk bijvoorbeeld biedt ruimte aan muurflora, omdat kalkrijke mortels als groeibodem kunnen dienen.

Bouwtradities

Ten derde zijn gebouwen in hun omgeving veranderd. De kast vertelt aan de hand van vakliteratuur, praktijkvoorbeelden en bouwmaterialen over regionale verschillen en bouwtradities. Juist deze relatie staat tegenwoordig onder druk door globalisering en industrialisering. Riet bijvoorbeeld groeit in waterrijke delta's en houtbouw is noodzakelijk op zachte, veenrijke grond. Zowel het productie-landschap als de bebouwing is hier een duidelijke reflectie van. Of neem de bakstenen die in kleur variëren door het verschil in rivier- of zeeklei waaruit ze gebakken zijn. Maar ook het productieproces heeft hier invloed op.

Steenfabrieken zijn op plaatsen gebouwd waar klei beschikbaar is en waar handige handelswegen liggen. Deze fabrieken vormden op hun beurt weer het landschap, zoals plassen en natuurgebied die door het afgraven van klei ontstonden. Twee voorbeelden in de kast gaan over de voormalige Steenfabriek Elden bij Arnhem en de voormalige steenovens Klein Hitland in de buurt van Rotterdam. Circulariteit is geen moderne vinding, zo maakt de vierde lijn duidelijk. De kast presenteert voorbeelden van vakwerk

en los te maken verbindingen. Monumenten tonen aan hoe bouwen met weinig verspilling al eeuwen mogelijk is.

Natuurlijke isolatiematerialen

Ten vijfde werden voor de industriële revolutie vlasvezels, houtkrullen, stro, kalkhennep en schapenwol voor constructie, isolatie en afwerking gebruikt. In de kast zijn hun moderne toepassingen in historische gebouwen te zien. Deze vormen een hulpmiddel om vragen omtrent natuurlijke isolatiematerialen in monumenten te beantwoorden.

Monumenten tonen aan hoe bouwen met weinig verspilling al eeuwen mogelijk is

Dat is nuttig, omdat er veel onzekerheid over hun bouwfysische aspecten heerst. Als voorbeeld geldt een stolpboerderij bij Blokker in Noord-Holland die met natuurlijke materialen geïsoleerd is zonder de kapconstructie aan te tasten. De laatste verhaallijn

gaat over het feit dat restauratiemetselaars, rietdekkers en steenbakkers kennis bezitten die onmisbaar is voor duurzaam erfgoedbeheer. Zonder overdracht van ambacht verdwijnt niet alleen de techniek, maar ook het inzicht in de manier waarop gebouwen werken. De kast geeft aandacht aan opleidingsplekken zoals de vakschool van Nico de Bont, die aan de kast mee heeft gebouwd.

De kast is geschikt voor plaatsing op evenementen zoals erfgoedbeurzen, congressen of festivals. Ook is hij binnen organisaties inzetbaar als startpunt voor interne reflectie op de vraag hoe je het beste met de verduurzaming van monumenten om kunt gaan. Bezoekers en deelnemers kunnen ontdekken, aanraken, openen, lezen en scannen. In plaats van droge richtlijnen of technische rapporten biedt de Erfgoedverhalenkast een ervaringsgerichte en verbeeldende manier van leren en praten over erfgoed. Deze kast nodigt uit tot anders kijken, naar gebouwen en naar de rest van de wereld om ons heen. Want oude bouwmethodes, ambachtelijke kennis en natuurlijke materialen openen de deur van de toekomst. ☒

Merel Godrie en Jill Vervoort, beiden projectleider Erfgoed en duurzaamheid bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, ondersteunen het rondreizen van deze kast, en Lucas De Man, oprichter van Biobased Creations, creëerde hem met anderen, m.godrie@cultureelerfgoed.nl, j.w.p.vervoort@cultureelerfgoed.nl & info@biobasedcreations.com.

Een traditioneel rieten dak op een stal uit de zeventiende eeuw bij Marle in Overijssel

In Steenfabriek Randwijk uit 1920 bij Heteren in Gelderland worden nog altijd stenen gebakken

De beheerders van de Beeldbank

‘Onze oudste foto komt uit 1869’

Marco Mastenbroek en Josette Custers in het fotoarchief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

FOTO RCE, RUBEN SCHIPPER

Via de website www.cultureelerfgoed.nl kan iedereen in de Beeldbank van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed terecht komen. Josette Custers en Marco Mastenbroek beheren de Beeldbank. Wat kun je daar allemaal vinden? En wat houdt dat beheren eigenlijk in? DIRK SNOODIJK

Wat doet een beheerder van de Beeldbank?

Wat doet een beheerder van de Beeldbank? Marco Mastenbroek: ‘Wij zorgen ervoor dat de Beeldbank wordt aangevuld met nieuwe afbeeldingen en dat alle bijbehorende informatie klopt. En we beantwoorden vragen van bezoekers. Dit is een landelijke erfgoedbeeldbank. Andere beeldbanken bestrijken vaak slechts een gemeente of een provincie. Bij ons staan er 750.000 foto’s in. Daarvan kun je de meeste in hoge resolutie binnenhalen en gratis publiceren.’

Josette Custers: ‘Het is een groot archief vol afbeeldingen van, nu nog, voornamelijk gebouwde rijksmonumenten. Onze oudste foto komt uit 1869. Daar staat het Binnenhof op. Vroeger ging het vooral om gebouwen die de bevolking belangrijk achtte, zoals kerken, raadhuisen en kastelen. Ze zijn in verschillende tijden gefotografeerd. Zo zie je hoe ze aangepast worden en hoe hun omgeving verandert. Van oorsprong zijn de foto’s dan ook voor de onderzoekers van de dienst bedoeld om bij restauraties te kunnen bestuderen hoe deze gebouwen er voorheen uitzagen. Daarom staan er ook prenten en oude architectuurtekeningen tussen. Pas later is dit archief voor iedereen toegankelijk geworden.’

Wat staat er nog meer in?

Josette Custers: ‘We zijn nu bezig om ook de archeologische rijksmonumenten toe te voegen. Eerst worden de oudste foto’s gedigitaliseerd, vanaf de glasnegatieven.’

Marco Mastenbroek: ‘Ook de kunstwerken die de dienst beheert, staan erin. En met cultuurlandschap hebben we een grote inhaalslag gemaakt, met veel nieuwe foto’s.’

Hoe komt de dienst aan die nieuwe foto’s?

Marco Mastenbroek: ‘Die maken fotografen aan de hand van opdrachten van collega’s, bijvoorbeeld voordat een monument verbouwd gaat worden. Of we krijgen ze van mensen op hoge leeftijd. Zo’n schenking moet natuurlijk wel een nuttige aanvulling zijn op wat we al hebben.’

Josette Custers: ‘Vaak ga ik de grote schenkingen ophalen. Het is bijzonder om van de schenkers mooie verhalen te horen hoe ze decennialang steeds weer foto’s hebben gemaakt. En ze zijn dikwijls blij dat de Rijksdienst de zorg ervoor overneemt.’

Marco Mastenbroek: ‘Zo ben ik nu met 450 foto’s van waterpompen op pleinen van dorpen en steden bezig. Die heeft een hartstochtelijke liefhebber gemaakt. Regelmatig combineerde hij dat met een uitstapje met zijn gezin. Sommige waterpompen zijn rijksmonument, maar het merendeel niet.’

Wat maakt dit werk mooi?

Josette Custers: ‘Het is zeer bevredigend als je mensen kunt voorzien van de informatie die ze zoeken. We krijgen zo vaak tevreden reacties. En ik vind het speciaal om bij schenkingen getuige te zijn van het meestal emotionele loslaatproces van een levenswerk.’

Marco Mastenbroek: ‘Ik ben de hele dag bezig met het bekijken, bewerken en ontsluiten van mooie plaatjes. En dat doe ik voor de hele wereld, bij wijze van spreken. Een plaatje zegt meer dan duizend woorden, zeggen ze weleens. Nou, dan heb ik al heel wat geschreven.’

Nadere informatie: j.custers@cultureelerfgoed.nl & m.mastenbroek@cultureelerfgoed.nl.

Stadspomp in Tiel gerestaureerd

Twee emmertjes water halen

De meer dan 250 jaar oude waterpomp op de Markt van Tiel zat tjokvol beton. Er kwam geen druppel water meer uit. De hardstenen panelen vertoonden scheuren en hij stond treurig tussen twee terrassen ingeklemd. Gelukkig is dat nu veranderd. De pomp is gerestaureerd, er stroomt weer drinkwater uit en hij staat vrij op het plein. WILLEM VOS

Op een kaart van Joan Blaeu uit 1649 stond midden op de Markt van Tiel al een put. In de rest van deze Gelderse stad zijn ook enkele putten gemarkeerd, maar die op de Markt is duidelijk de grootste. In 1669 werd de put door een pomp vervangen en die in 1768 op zijn beurt door de huidige waterpomp. Deze was naar een destijds modern ontwerp gemaakt, met kenmerken van de rococo, en wel voor 550 gulden door de Dordtse steenhouwer Abraham van der Voogd. Op een archieftekening met het ontwerp is als bekroning een eivorm te zien. Maar op foto's uit het begin van de twintigste eeuw valt op dat er inmiddels een lantaarn van fors formaat op de pomp stond. Die is tegenwoordig verwijderd. Meer dan een jaar lang moest de Markt de aanwezigheid van de rijkversierde Belgisch hardstenen waterpomp missen. Een groot-schalige herinrichting van de straten van het historische centrum

De gerestaureerde waterpomp heeft weer zijn opvallende positie op de Markt in Tiel ingenomen. Het rijksmonument is vakkundig hersteld en vervult als vanouds zijn functie

van de stad in de Betuwe is aangegrepen om het rijksmonument te restaureren. En wel zodanig dat je er weer water mee kunt pompen. De laatste restauratie was in 1955 afgerond. Het was duidelijk dat de behoefte aan een opknapbeurt groot was. Op meerdere plekken vertoonde het hardsteen scheuren. Bij het herstel van het rijksmonument heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de gemeente van advies voorzien. De werkzaamheden zijn nu afgerond en de pomp vormt weer het markante middelpunt van de Tielse Markt.

In de vuurlinie

De Markt zoals deze er op de foto's van meer dan honderd jaar geleden uit zag, valt niet meer te herkennen. Enkel de pomp, exclusief lantaarn, is hier nog terug te vinden. Tijdens de Tweede Wereldoorlog lag Tiel namelijk in de vuurlinie en een groot deel

Nu is de pomp weer een populaire plek in de stad

van een stalen constructie voorzien, die met beton overgegoten was. Als je er de kroon af zou halen zag je een bijna volledig gevulde pomp.

Verloren

Maar het monument bleek niet langer waterdicht te zijn. Dit resulteerde in de barsten in de zijpanelen. Daarbij was zijn positie op de Markt niet zo markant meer geworden door uitbreiding van de terrassen van de restaurants en cafe's. Het rijksmonument stond wat verloren tussen twee terrassen ingeklemd. Door een verschuiving van de terrassen is dat nu opgelost. Voor het herstel is de pomp naar steenrestaurator Slotboom in Winterswijk vervoerd. Dit was al een klus, omdat de stabiliteit van het monument niet geheel zeker meer was. Met een stalen constructie eromheen en de bekroning al gedemonteerd is het transport gelukkig goed verlopen.

Bij Slotboom is de pomp volledig uit elkaar gehaald. Vanwege de stalen en betonnen draagconstructie was ook dit een behoorlijk karwei. Hierna zijn de onderdelen met een stoombad van kalk ontdaan, zodat ze nu weer een fris uiterlijk hebben. Scheuren en andere imperfecties zijn ingenieus met epoxyhars en beton- en restauratiemortel hersteld. De draagkracht van de panelen is versterkt met roestvast stalen banden aan de achterkant, die met een skelet zijn verbonden. Zo hoeven de panelen de zware bekroning niet meer te dragen. Ze zijn immers al meer dan 250 jaar geleden uit de groeve gehakt, waarna Belgisch hardsteen normaliter na zo'n 100 tot 150 jaar zijn draagkracht verliest. Niet alleen een bijzondere pomp dus, maar ook een bijzondere en levensduur verlengende restauratie.

Tijdcapsule

Bij de ontmanteling van de pomp is er in de betonnen massa een loden pijp gevonden. De plaatselijke oudheidkamer kon deze pijp als een tijdscapsule uit 1955 identificeren. De afgesloten pijp is tijdens een persmoment voor de afsluiting van de wederopbouw van de Markt in de pomp geplaatst. Waarschijnlijk zit er een document uit de jaren vijftig in verborgen. De huidige transformatie van het centrum van Tiel is niet vanuit nood geboren zoals destijds, maar vanuit de wil om de stad aantrekkelijk te houden.

De oude tijdscapsule is in de waterpomp teruggeplaatst en er is een nieuwe aan toegevoegd. Daarin zit een eigentijdse oorkonde, die de ambities van de stad naar een duurzame toekomst benadrukt. Dat de pomp door de restauratie zijn functie heeft teruggekregen is belangrijk in deze tijden van duurzaamheid en klimaatverandering. Zeker op warme dagen zie je talloze mensen de zwengel heen weer bewegen om drinkwater naar boven te halen. Op zijn vernieuwde, prominente plek op de Markt is de monumentale waterpomp uit 1768 inmiddels alweer geliefd. ■

Willem Vos, medewerker monumenten bij de gemeente Tiel, begeleidde deze restauratie, wvos@tiel.nl. Nadere informatie via de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: adviseur architectuurhistorie Mathijs Witte, m.witte@cultureelerfgoed.nl.

Het restauratiebedrijf heeft de pomp geheel uit elkaar genomen en schoongemaakt

FOTO'S GEMEENTE TIEL, WILLEM VOS

van de binnenstad raakte zwaargehavend. Aan de Markt stonden voornamelijk nog ruïnes en uit het midden van het puin stak een beschadigde waterpomp. Het terugplaatsen van de herstelde pomp op de hernieuwde Markt was in 1955 het slotstuk van de herbouw van het centrum. Sinds 1993 sierde hij niet meer in zijn eentje het plein, maar samen met een beeld van het Tielse icoon Flipje. Inmiddels is het frambozenmannetje naar een andere locatie in de stad verplaatst.

Bij de restauratie in de jaren vijftig is de keuze gemaakt om het hardsteen van de pomp te versterken. Het bouwwerkje bestaat uit een basement, vier panelen, hoekelementen en de bekroning. Toentertijd werd het niet langer nodig geacht om een functionele waterpomp in het centrum te hebben staan, maar de meerwaarde van het historische stadselement werd zeker gevoeld. Om zijn draagkracht te vergroten is hij toen van binnen

Het was duidelijk dat de behoefte aan een opknapbeurt groot was

DROOG DANKZIJ AARDEWERK

In de Lionserpolder tussen de Friese dorpen Jorwerd en Lions ligt een verlaten terp uit misschien al 400 voor onze jaartelling. Die is door mensen opgeworpen om op te wonen toen dit gebied nog regelmatig door de zee werd overstroomd. Onlangs deed de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hier onderzoek om te kijken of de resten van de woonheuvel in aanmerking komen voor bescherming als archeologisch rijksmonument. Niet overal bleek het mogelijk een mooi verticaal profiel aan te leggen om de eigenschappen van de terp te kunnen bestuderen. In een bepaalde zone zit er namelijk ongewoon veel aardewerk in de grond. Als alternatief is er uit die laag een groot grondmonster genomen. Dat is in het laboratorium van de Rijksdienst met kunst-hars geïmpregneerd en doorgezaagd. Behalve zwarte en rode aardewerkscherven zijn er in deze doorsnede ook botten te zien. Dit materiaal ligt op een vloer die in het veld niet herkenbaar was, waarschijnlijk van een huis uit de vroege middeleeuwen. Vermoedelijk hebben de bewoners deze laag in de negende eeuw aangebracht om vochtproblemen in het natter wordende gebied tegen te gaan. Ook zijn er aanwijzingen dat er zeewater het huis binnen is gestroomd, waarschijnlijk tijdens een stormvloed in 838. Honderdvijftig jaar later is de terp verlaten. ☒

FOTO: RCE, HANS HUISMAN

Hans Huisman, specialist geoarcheologie en archeometrie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtte dit onderzoek, h.huisman@cultureelerfgoed.nl.

Wat hebben de provincie Zuid-Holland, het Benedenwindse eiland Bonaire en het eiland Kalimantan in Indonesië gemeen? Zij ontvingen alle drie dit jaar een diepgravende beschrijving van hun landschap. Het gaat hier om een zogenaamde landschapsbiografie, oftewel gebiedsbiografie. Dat zijn termen die nog wel eens door elkaar heen worden gebruikt. Zo'n 'levensbeschrijving' is een instrument van erfgoedzorg waarin de ruimtelijke ontwikkeling van een gebied over de lange termijn verteld en verklaard wordt.

De laatste jaren worden er steeds vaker biografieën opgesteld van allerlei soorten gebieden, van straten, dorpen en steden tot regio's, provincies of nationale landschappen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, die ze zelf ook maakt of daartoe opdracht geeft, heeft er op www.cultureelerfgoed.nl inmiddels zo'n 190 geïnventariseerd. Ze staan in de *Erfgoedatlas* in de laag Gebiedstypologieën en -beschrijvingen. De Universiteit Leiden en twee onderzoeksbureaus hebben nu in opdracht van onder meer de Rijksdienst onderzoek naar de gebiedsbiografie gedaan.

Sympathie

De afgelopen dertig jaar heeft het instrument steeds meer ingang gevonden en kan het rekenen op een grote mate van sympathie. De gebiedsbiografie beschikt dan ook over een zekere mate van *soft*

power, zachte macht, overtuigingskracht. Zowel burgers als bestuurders waarderen een beschrijving van hun gebied. De biografie maakt het onderliggende verhaal van een gebied helder en kan zorgen voor onderlinge verbinding en trots. Tegelijkertijd laten de onderzoeken zien dat er steeds meer historisch onderzoek onder de noemer gebiedsbiografie wordt uitgebracht, ook al is het niet altijd onderzoek dat die titel rechtvaardigt. Daarin schuilt het gevaar van uitholling van het instrument.

Er kan een grof onderscheid worden gemaakt in twee typen publicaties. Op de eerste plaats gebiedsbiografieën die een breed publiek voor ogen hebben. Het gaat daarbij om het vertellen van het verhaal, het beschrijven van de cultuurhistorische waarde en het duiden van de identiteit van een gebied. Het zijn vaak dikke leesboeken, geschreven door experts en rijk geïllustreerd. Daarnaast zijn er biografieën die vooral gericht zijn op de vakman in de ruimtelijke ordening. Het doel daarbij is om het verbindende verhaal te vertellen, maar vooral om dit mederichtinggevend te laten zijn voor ruimtelijke ontwikkelingen.

Afweging van belangen

In de ruimtelijke ordening is het de vraag of een gebiedsbiografie over voldoende *hard power* beschikt, harde macht, dwang. Je maakt vrienden met een biografie, maar kun je er ook je 'vijanden' mee aan? Het boek beschrijft immers vooral de cultuurhistorische waarde van een gebied. In

FOTO REC PAUL PARIS

De oudste permanente nederzetting van Nederland lag in de steentijd bij Schipluiden

de ruimtelijke ordening echter vindt vooral een afweging van belangen plaats. De vraag is dan ook hoe een beschrijving in een arena van belangenafwegingen op kan komen voor de landschappelijke en erfgoedbelangen. De onderzoeken laten zien dat een biografie vooral nut heeft als er een gebrek is aan samenhangend inzicht in de erfgoedwaarde. Plannen voor een gebied met een biografie hebben vaker concrete en kwalitatieve verwijzingen naar erfgoed dan plannen zonder een biografie. Maar aan de ruimtelijke-ordeningstafel een plek bevechten stelt eisen aan zo'n beschrijving en aan de manier waarop ze wordt ingezet. Het gaat daarbij onder andere om het juiste schaalniveau en om het juiste moment. Een groot gebied vraagt om een ander soort biografie dan een klein gebied, een

Gebiedsbiografieën onderzocht

De omgeving beschreven

De landschaps- of gebiedsbiografie is in de afgelopen decennia een bekend concept in de Nederlandse erfgoedwereld geworden. Zelfs buiten onze landsgrenzen. Nieuw onderzoek beantwoordt de vraag wat de oogst aan deze 'levensbeschrijvingen van een landschap' heeft opgeleverd. Wat is hun inhoudelijke kwaliteit en wat voor effect sorteren ze? FRANK STROLENBERG & MARCEL IJSSELSTIJN

FOTO: KEA, BEREND KLINK

Er zijn de laatste dertig jaar honderden gebiedsbiografieën geschreven

stedelijke context om een andere aanpak dan een agrarisch gebied.

Op meerdere momenten

Daarnaast kan het bij een langdurig proces, zoals het opstellen van een omgevingsvisie of een verstedelijkingsstrategie, effectiever zijn om op meerdere momenten gerichte erfgoedkennis in te brengen dan eenmalig bij de start een uitvoerige gebiedsbiografie op te stellen. Ook helpt het als een beschrijving concrete richtinggevende aanwijzingen bevat. Bovendien is het verstandig na te denken over de vraag hoe in toekomstige werkprocessen de kwaliteiten van een gebied bewaakt kunnen worden. Bijvoorbeeld door een team in te stellen dat op die kwaliteit kan toezien.

In vergelijking tot de tientallen zo niet honderden gebiedsplannen die er jaarlijks opgesteld worden, valt het aantal biografieën redelijk in het niet. Als verklaring wordt vooral de relatieve onbekendheid genoemd. Om de bekendheid te bevorderen lanceert de Rijksdienst een prijs voor de Gebiedsbiografie van het Jaar. Daarmee wordt het professionele debat aangejaagd over de inhoud, vormgeving en toepassing. Onder voorzitterschap van Noël van Dooren, de Rijksadviseur voor de Fysieke Leefomgeving, zal een breed samengestelde jury een recente oogst aan gebiedsbiografieën

Je maakt vrienden met een biografie, maar kun je er ook je 'vijanden' mee aan?

beoordelen op kwaliteit, vormgeving en bruikbaarheid. Informatie over de voorwaarden voor indiening staat op www.cultureelerfgoed.nl. De eerste uitreiking van de prijs zal komend voorjaar plaatsvinden. Ook is er van de site een informatieve brochure voor toekomstige opdrachtgevers te downloaden.

De toekomst

Bij de prijs wordt ook vooruitgekeken naar de toekomst van het instrument. Natuurlijk zal er altijd een markt zijn voor een goed geschreven boek met prachtig beeld- en kaartmateriaal. Maar jonge generaties zijn vooral digitaal georiënteerd en door flexwerkplekken is er steeds minder kastruimte voor dikke boeken. De nieuwe tijd vraagt dan ook om ander aanbod. Zo zijn er al biografieën in de vorm van een stripverhaal, podcast of videoverslag van een lezing.

Bovendien zijn er biografieën die als website worden aangeboden, met de mogelijkheid om verhalen toe te voegen en in te spelen op de actualiteit. De verwachting is daarnaast dat kunstmatige intelligentie het werk van de biograaf flink zal beïnvloeden. De biograaf van morgen zal typisch menselijke kwaliteiten moeten inzetten waarover de computer nog niet beschikt. Denk hierbij aan het vermogen tot empathie en de vaardigheid tot het leggen van nieuwe inhoudelijke verbindingen. De gebiedsbiografie is dertig jaar oud. Tijd om een volwassen leven te gaan leiden. ✕

Frank Strolenberg, eigenaar van bureau Frankenvrij, verrichtte met anderen dit onderzoek, en Marcel IJsselstijn, specialist stedenbouw en cultuurlandschap bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, gaf hier opdracht toe, post@frankenvrij.net & m.ijsselstijn@cultureelerfgoed.nl.

Het karakteristieke Zuid-Limburgse heuvellandschap bij de buurtschap Stokhem is in een gebiedsbiografie beschreven

FOTO: KEA, PAUL PARIS

Edith van Leckwyck

Herontdekking *na herontdekking* na herontdekking

FOTO: RCE, FRANS PEGT

'Het gele kopje' heeft Edith van Leckwyck in 1924 op de achterkant van een glasplaat geschilderd, in spiegelbeeld dus. Ze maakte dit aan het begin van haar carrière

In de jaren twintig van de vorige eeuw vergaarde ze roem. Vervolgens creëerde ze decennialang niets, tot ze in de jaren zestig haar penseel weer oppakte. En ook daarna trad er een lange stilte in. In 1985 werd Edith van Leckwyck herontdekt. Maar het moest tot 2025 duren voordat de schilder een overzichtstentoonstelling kreeg. In Drachten.

KARLIJN DE JONG & SIMONE VERMAAT

In 1985 kocht de Rijksdienst Beeldende Kunst een schilderij van Edith van Leckwyck aan. Dit was *De herder met zijn varkens*, dat zij in 1929 gemaakt heeft. Op de tentoonstelling *Rijksaankopen* in Den Haag later in 1985 viel dit werk onmiddellijk op. Recensenten noemden het een 'regelrechte verrassing, dit licht surrealistische schilderij, dat ondanks dat het in 1929 geschilderd werd niets aan poëtische zeggingskracht had verloren'. Maar er was een punt van kritiek: waarom had de Rijksdienst maar één werk van deze vrijwel onbekende 86-jarige Edith van Leckwyck gekocht?

Na haar overlijden in 1987 kreeg de dienst de gelegenheid via een legaat een keuze uit haar nagelaten werk te maken. Daarmee kon deze lacune in de rijkscollectie worden aangevuld. De dienst, een van de voorgangers van de huidige Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, koos acht schilderijen en een pasteltekening. Samen zijn die representatief voor Van Leckwycks gehele oeuvre. Ondanks het enthousiasme over de herontdekking kwam er geen herwaardering voor deze schilderes op gang. Haar positie als vrouw en weduwe van de invloedrijke schilder,

graficus en glazenier Heinrich Campendonk had daar ongetwijfeld mee te maken.

In de schijnwerpers

Pas veertig jaar later, onder invloed van de recente museale belangstelling voor vrouwelijke kunstenaars, verzamelaars en mecenasen, is haar werk opnieuw in de schijnwerpers komen te staan. Momenteel is in Museum Dr8888 in de Friese plaats Drachten de overzichtstentoonstelling te zien die haar toekomt. Dit is *Edith van Leckwyck* loopt tot en met 15 februari. Naast haar werk hangt er kunst van haar leraren Jules Schmalzigaug, Willem Paerels, Floris Jespers en haar man Heinrich Campendonk. Het museum heeft negen van de tien Van Leckwycks van de Rijksdienst geleend.

Hoe begon haar kunstcarrière? Die klonk zo: 'Er is een nieuwe ster opgestaan aan de hemel van de Antwerpse kunst, en ze straalt met zo'n persoonlijke glans en zo'n intense uitstraling dat we nog steeds een beetje verward zijn dat we haar niet eerder hebben opgemerkt.' De journalist van *Le Journal d'Anvers* was duidelijk blij verrast toen hij in maart 1927 de

Rond 1927 werkt Edith van Leckwyck aan een achterglasschildering

schilderijen van Edith van Leckwyck voor het eerst zag. Ook was hij verbaasd, want hoe kon het dat deze kunstenaar, toch al bijna 28 jaar oud, nu pas werd ontdekt? Hij had geen idee van het woelige leven dat Van Leckwyck al achter de rug had. Nu was dat leven rustiger geworden en ze was klaar voor haar loopbaan als schilder. De lovende recensies die ze ontving bij haar debuut in Antwerpen waren het startsein voor een glansrijke carrière, die echter maar kort duurde. Opnieuw zou het leven ertussen komen.

Eerste kunstlessen

De Belgische Van Leckwyck was 15 jaar oud toen ze met haar familie uit Antwerpen vluchtte, vanwege het Duitse bombardement op de stad. Net als veel landgenoten belandde ze in Den Haag. Hier volgde ze haar eerste kunstlessen bij de Belgische futuristische schilder Jules Schmalzigaug. Naast de

Hij had geen idee van het woelige leven dat Van Leckwyck al achter de rug had

praktijklessen onderwees hij haar ook in de kunstgeschiedenis en bezochten ze musea in de omgeving. 'Schmalzigaug heeft mij bijgebracht wat kunst eigenlijk is, en wat je in kunst kunt uiten', zei Van Leckwyck er later over. Ze bouwden een hechte band op. De schok zal daarom enorm zijn geweest toen »

FOTO: RCE, FRANS PEGT

Door 'De herder met zijn varkens' uit 1929 werd Van Leckwyck in 1985 herontdekt

» Schmalzigaug, die al langere tijd depressief was, in mei 1917 een einde aan zijn leven maakte. Veel tijd om bij de traumatische gebeurtenis stil te staan lijkt Van Leckwyck niet gehad te hebben, want ze werd verliefd op Mahmoud Khan. Dit was een prins die op de Perzische ambassade in Den Haag werkte. Aan het einde van datzelfde jaar trouwden ze. Het huwelijk bleek een ontgoocheling. Khan was gewelddadig. Van Leckwyck verliet hem in 1921 en ging weer in Antwerpen wonen. Tijdens haar huwelijkse leven had Van Leckwyck niet geschilderd. Ze pakte het weer op door les bij de Vlaamse expressionist Floris Jaspers te nemen.

Naar achteren werken

Hij liet haar kennismaken met de eeuwenoude techniek van de 'achterglasschildering'. Daarbij wordt de voorstelling op de achterkant van een plaat speciaal geblazen glas geschilderd. Dan moet je dus eerst creëren wat er op de voorgrond te zien is en dan laagje voor laagje naar achteren werken. In *Het gele kopje* speelde ze met de suggestie van het platte vlak in de ruimte, waarbij ze door Jaspers beïnvloed werd. De invloed van Jaspers kwam niet alleen in haar glasmaleringen tot uiting, maar ook in vele schilderijen en op doek met landelijke thema's. Haar bijzondere kleurgevoel trok al meteen in haar vroegste kunst de aandacht.

Na haar debuut in Antwerpen werd Van Leckwyck ook in de buurlanden ontdekt en ze exposeerde in Nederland en Duitsland. De Nederlandse krant *De Maasbode* noemde haar een van 'de meest verheugende verrassingen van dit schilderijen-seizoen'. Vanaf 1929 maakte ze reizen om nieuwe inspiratie op te doen. Vooral in Bretagne en op de Noorse eilandengroep de Lofoten was ze graag. Ze tekende en schilderde er landschappen, kerken, begraafplaatsen en de werkzaamheden van de vissers. De werken die ze op reis maakte,

De manen in de pasteltekening 'De manen' uit 1972 zijn erop geplakt

werden in de media telkens weer positief besproken. Niets wees erop dat dit spoedig zou stoppen.

Op de vlucht

Toen Van Leckwyck aan het begin van de jaren dertig een relatie kreeg met de bekende Duitse expressionist Heinrich Campendonk veranderde er aanvankelijk niets. Ze reisden nu samen naar Bretagne en Noorwegen, en werkten er zij aan zij. Nadat Campendonk in 1933 op de vlucht voor het naziregime uit Duitsland vertrok, ving Van Leckwyck hem in België op. Twee jaar later trouwden ze en verhuisden ze naar Nederland. In Amsterdam had Campendonk een aanstelling als hoogleraar aan de Rijksacademie van Beeldende Kunsten gekregen. Hier legde Van Leckwyck haar verf en penselen neer. Ze kon het er niet meer bij doen, verklaarde ze later. Haar aandacht werd opgeëist door het huiselijke leven, het steunen van haar echtgenoot en het onderhouden van de sociale contacten.

Haar stijl werd in verband met het surrealisme gebracht

Vijf jaar na het overlijden van Campendonk in 1957 voelde Van Leckwyck weer ruimte om te gaan werken. In 1962 nam zij haar schildergerei weer ter hand. 'Het is zo heerlijk om die drang te hebben [...] te willen schilderen. Wéér die drang te hebben. Jarenlang heb ik het gemist', vertelde ze in 1966 in een interview. De gelaagde kleurovergangen van vroeger bleven en in ruige landschappen doken figuurtjes op. Vanaf 1967 ontstonden werken

waarop de menselijke figuur een veel prominenter plek innam. Opnieuw liet Van Leckwyck een kleur overheersen en voegde ze contrasterende accenten toe. Hierdoor werd haar stijl in verband met het surrealisme gebracht.

Collages

Haar kunst sloot ook aan bij de schilders van de nieuwe figuratie, die in deze jaren vervreemdende elementen gebruikten. Ook Van Leckwyck experimenteerde met dergelijke elementen. Van haar schilderijen maakte ze soms collages. In *De manen* smeedde ze door haar sterke kleurgevoel het landschap en collage-elementen tot een samenhangend geheel. Vanaf 1964 exposeerde Van Leckwyck haar werk weer volop. Maar daarna werd het stil en dat bleef decennialang zo. Haar kunstwerken kwamen voornamelijk in particuliere collecties terecht, waar ze lange tijd voor het publiek uit het zicht waren. Tot 2022, toen Van Leckwyck een van de uitblinkers was op de tentoonstelling *Vrouwenpalet* in Museum Dr8888 en Museum De Wieger. Net als in 1927 en in 1985 bracht haar werk een gevoel van verwarring teweeg. Waar was deze kunstenaar al die tijd geweest? De persoonlijke glans en intense uitstraling waarmee haar kunst bij haar debuut in 1927 werden omschreven waren onverminderd groot. Na *Vrouwenpalet* was het duidelijk dat Edith van Leckwyck het hoofdpodium verdient, hetgeen nu in Drachten gebeurt. Het is tijd om haar een blijvende plaats in de kunstgeschiedenis te geven. ■

Karlijn de Jong, gastconservator, richtte deze tentoonstelling in, en Simone Vermaat, conservator bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt zorg voor de schilderijen van Edith van Leckwyck van de Rijksdienst, karlijn@dejongkunst.nl & s.vermaat@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.museumdrachten.nl.

'Herinnering II' uit 1968. Na een pauze van bijna dertig jaar was ze weer gaan schilderen

FOTO RCE, HANS CROOCKEWIT

Een van de vele foto's: Sint Eustatius met aan de horizon Saba, in maart 1953

Saba en St. Eustatius in 1953

Met bewoners en experts uit Caraïbisch en Europees Nederland werkt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed aan een landschapsbiografie van Saba en Sint Eustatius. Deze kleine eilanden kennen een lange gedeelde geschiedenis met Europa. In 1636 namen Zeeuwse kolonisten Sint Eustatius in bezit. De West-Indische Compagnie maakte er een een florerende handelsplek van, waar duizenden schepen per jaar aanmeerden. Ook legde het bedrijf er plantages aan, die met slavenarbeid werden bewerkt. Vanaf Sint Eustatius trokken de Zeeuwen rond 1640 naar het naastgelegen Saba. Dat wisselde hierna vaak van koloniale heerser, maar sinds 1816 hoort het weer bij Nederland. Na een presentatie over de biografie bood Jaap Croockewit de Rijksdienst een bijzondere reeks foto's en dagboeken aan. Zijn vader Hans reisde in 1953 over de eilanden. Tijdens zijn reis maakte hij honderden foto's en schreef hij nauwkeurig in zijn dagboek wat hem opviel. Dit samen geeft een zeldzaam beeld van het leven op Saba en Sint Eustatius in de jaren 1950. Met dank aan de familie Croockewit is deze uitzonderlijke bron nu voor iedereen toegankelijk via de Beeldbank van de Rijksdienst. Zie www.cultureelerfgoed.nl. ☒

Onvoorspelbaar verval

Na 1945 maakten kunstenaars gebruik van alles wat voorhanden was. Industriële verf, kunststof, neonverlichting, rubber en elektronica werden onderdeel van het artistieke palet. In tegenstelling tot olieverf, brons en marmer zijn dit materialen met een beperkte levensduur en een onvoorspelbaar verval. Hoe ga je om met een kunstwerk van plastic dat verkleurt, een video-installatie waarvan de afspelerapparatuur verouderd of een conceptueel werk dat telkens opnieuw uitgevoerd moet worden?

Daarom hebben een aantal musea en de Rijksdienst Beeldende Kunst, een van de voorlopers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, dertig jaar geleden de Stichting Behoud Moderne Kunst opgericht. De stichting inventariseert de problemen en organiseert het ontwikkelen en verspreiden van kennis. Op 11 december houdt de stichting een symposium in het Centraal Museum in Utrecht. Het symposium staat in het teken van de overdracht van kennis tussen verschillende generaties collectiebeheerders en curatoren. Met lezingen van onder anderen Pip Laurenson, hoogleraar conservering van hedendaagse kunst aan het University College London, en een gesprek tussen museumdirecteuren. Nadere informatie en aanmelden: www.sbmkn.nl. ☒

FOTO STICHTING BEHOUD MODERNE KUNST

Hoe ga je om met een hedendaags kunstwerk van plastic met een beperkte levensduur?

FOTO RCE, WOUTER VAN DER SAR

De Kasbah-woningen in Hengelo uit de jaren zeventig worden wellicht rijksmonument

15 x 1965-1990

Namens de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap is de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed begonnen met de aanwijzing van vijftien nieuwe rijksmonumenten. Allemaal komen ze uit de jaren 1965 tot 1990. Het gaat om de Ekokathedraal bij Mildam en de Rodahal in Kerkrade uit de jaren zestig. Voorts om een watertoren in Eindhoven, de kunstwerken *Broken Circle/Spiral Hill* bij Emmen en *Blauwe golven* in Arnhem, het gebouw voor elektrotechniek in Delft, het hoofdkantoor van Centraal Beheer in Apeldoorn, het stadhuis van Terneuzen, de Kasbah-woningen in Hengelo, het Eemsmontgebouw bij Delfzijl, de Yunus Emre Moskee in Almelo en de Emmauskerk in Nieuwegein uit de jaren zeventig. En tot slot om opvang het Hubertushuis in Amsterdam, activiteitscentrum De Musketon in Utrecht en Station Lelystad Centrum uit de jaren tachtig. Deze vijftien heeft de Rijksdienst uit meer dan duizend voorstellen van erfgoedverenigingen, gemeenten en andere Nederlanders geselecteerd. Zijn ze al monumentwaardig? Om de betekenis en de schoonheid ervan in te zien kost tijd. Maar nu beschermen is noodzakelijk, want sloop van het erfgoed uit deze periode ligt op de loer. ☒

De Capitulatiezalen in Hotel De Wereld in Wageningen worden nu gerestaureerd. De sfeervolle eikenhouten wandbetimmering en de bar zijn in 1920 vervaardigd

Hotel De Wereld

Capitulatie in restauratie

De Duitsers hadden zich overgegeven. De Tweede Wereldoorlog was afgelopen. In Hotel De Wereld in Wageningen werd besproken hoe ze zich terug zouden trekken. De eetzaal waarin dit zich voltrok, wordt nu gerestaureerd. Zo zal iedereen het historische karakter van deze Capitulatiezalen beter kunnen ervaren. MATHIJS WITTE & DAAN WOLTHUIS

Al in de zeventiende eeuw stond De Waerelt er, net buiten de muren van de Gelderse stad Wageningen. Reizigers die van Utrecht naar Nijmegen of Arnhem trokken, konden in deze herberg overnachten. In 1852 is het gebouw vervangen. Hotel De Wereld is vooral bekend van de overgave van de Duitse bezetters op 5 mei 1945. Na vijf duistere jaren was

Nederland weer vrij. De Tweede Wereldoorlog was voorbij. Deze gebeurtenis is de reden dat we elk jaar op 5 mei Bevrijdingsdag vieren. En dat Wageningen als stad van de bevrijding wordt gezien en Hotel De Wereld als belangrijke herinneringsplek wordt ervaren. De overgavebesprekingen vonden in de eetzaal plaats. Deze geschakelde Grote en Kleine Capitulatiezalen, zoals ze tegenwoordig worden genoemd, hebben nog een cultuurhistorisch waardevol interieur uit 1920. Na lang intensief gebruikt te zijn en na enkele storende wijzigingen worden deze wat sleetse en aangetaste zalen nu hersteld. Dit maakt onderdeel uit van een renovatie en verduurzaming van het gehele rijksmonument. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert de eigenaar van het hotel hoe hij dat het beste aan kan pakken.

Ordentelijke aftocht

In een tent op de Lüneburger Heide gaf het Duitse leger dat in Noordwest-Europa gelegerd was zich op 4 mei 1945 aan de geallieerde troepen over. Op 5 mei om acht uur 's ochtends zou de

capitulatie in werking treden. Per gebied moesten de overgavebevelen worden bepaald. Dit kwam neer op de details uitwerken en een ordentelijke aftocht van het Duitse leger organiseren. In Nederland kwam deze taak bij de Canadese luitenant-generaal Charles Foulkes terecht. Niet gespeend van enige symboliek wilde Foulkes van de onderhandelingen over de terugtrekking een historisch moment maken.

Hij sommeerde de Duitse generaal Johannes Blaskowitz om op 5 mei naar Hotel De Wereld te komen. Die weigerde eerst, maar kwam aan het einde van de dag alsnog. Foulkes koos voor Wageningen, omdat de stad aan het front lag en de inwoners geëvacueerd waren. En hij koos voor het hotel vanwege de naam De Wereld. Ook prins Bernhard was er als hoofd van de Binnenlandse Strijdkrachten bij aanwezig, evenals veel binnenlandse en buitenlandse pers. Een dag later vond de technische uitwerking van de overgavebevelen in de aula van de Landbouwhogeschool in Wageningen plaats, zodat de definitieve tekst van 6 mei is.

Gedenkplaatsen

Al snel veranderden Hotel De Wereld en Wageningen in gedenkplaatsen. Op 9 juli 1945 onthulde Foulkes op het hotel een plaquette om de capitulatiebesprekingen te herdenken. In 1946 werden hier de eerste Dodenherdenking op 4 en Bevrijdingsdag op 5 mei gevierd, net zoals in veel andere plaatsen in Nederland. Twee jaar daarna is voor het eerst het bevrijdingsvuur bij het hotel ontstoken. Binnen is er in 1951 een klein capitulatiemuseum ingericht en op het plein ervoor is het Nationale Bevrijdingsmonument geplaatst. Datzelfde jaar kwam De Wereld in bezit van de Landbouwhogeschool. Tot 1970 deed het gebouw als schoolrestaurant en kantoor dienst.

De onderhoudstoestand was slecht geworden en het kwam leeg te staan. Met de sluiting van het museum waren ook alle tentoongestelde spullen meegenomen, zoals de tafels en stoelen die bij de besprekingen gebruikt zijn. Staatssecretaris van cultuur Henk Vonhoff stemde met de sloop van De Wereld in, omdat er volgens hem geen interieuronderdelen uit 1945 meer restten. Daar kwam veel protest tegen, onder andere vanuit de Tweede Kamer van oud-verzetstrijders Joop Wolff en Joop Voogd. Vonhoff draaide geheel om en kondigde aan het hotel toch te willen behouden.

Grote delen vernieuwd

Er volgde in 1975 een grote verbouwing tot kantoor van de hogeschool, waarbij grote delen van het interieur en het dak vernieuwd zijn. De Capitulatiezalen werden gerestaureerd. In 2004

.....
Generaal Foulkes wilde van de onderhandelingen een historisch moment maken
 .....

is het gebouw weer als hotel-restaurant ingericht. De afgelopen maanden is er dankzij financiën van de tegenwoordige eigenaar, Stichting Nationaal Erfgoed Hotel De Wereld, en subsidie begonnen met de verduurzaming van het pand en het herstel van het interieur. Hiermee gaat de grote wens van onder andere de Rijksdienst in vervulling om het historische karakter van het hotel veilig te stellen. De plannen lagen al lang op de plank om uitgevoerd te worden.

De huidige inrichting is grotendeels na een verbouwing in 1920 ontstaan. De Nijmeegse architect Gerard Hof tekende voor het ontwerp. En de Nederlandse Stoomhoutdraaijerij en Meubelfabriek uit Wageningen timmerde de lambrisering, de bar, het cassetteplafond met kooflijst en de deuren. Door een muur te slopen ontstond er een L-vormige ruimte voor een nieuwe eetzaal. Tussen beide delen kwam een wegneembare houten wand, die later door dubbele schuifdeuren met glas in lood en melkglas vervangen is. Als scharnierpunt fungeert de boogvormige bar, die geïntegreerd is in de eikenhouten lambrisering. Ook de vensterbanken en de deuren zijn onderdeel van deze betimmering.

Houtsnijwerk

De lambrisering is rijk met houtsnijwerk versierd. Panelen zijn omgeven door een golvende kartellijst van zwart gelakt hout. Op de hoeken en in de deurstijlen zit een gestoken robbelijst met druppelvormige ornamenten en in de kroonlijst een parellijst met staven. Beide zijn uitgevoerd in donker tropisch hardhout of ze zijn geschilderd om voor ebbenhout door te gaan. De bar heeft eenzelfde architectuur als de lambrisering en is ook met bijzonder houtsnijwerk geaccentueerd. De linoleumvloer is in 1951 door een mahoniehouten parketvloer vervangen.

Het uitgangspunt bij het herstel van het historische karakter van de Capitulatiezalen is de situatie van 1975. Teruggaan naar 1945 is niet mogelijk, omdat er door latere ingrepen van de oorlogsschade niets resteert. De werkzaamheden beperken zich tot noodzakelijk technisch herstel en het conserveren van monumentale onderdelen. Gebruikssporen blijven hierbij gehandhaafd. Voor het herstel is Maurice Steemers van Restauratieatelier Enkzicht aangetrokken. Zo zullen de Grote en Kleine Capitulatiezalen hun waardige uitstraling terugkrijgen. ❏

Mathijs Witte, adviseur architectuurhistorie, en Daan Wolthuis, adviseur bouwkunde, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, dragen met expertise aan deze restauratie bij, m.witte@cultureelerfgoed.nl & d.wolthuis@cultureelerfgoed.nl.

De Duitse generaal Blaskowitz tegenover luitenant-generaal Foulkes in Hotel De Wereld

Op het plein voor Hotel De Wereld is in 1951 het Nationale Bevrijdingsmonument onthuld

Met een

andere bril

Woonwijken uit de jaren 70 en 80

Wie woont er in een wijk die in de jaren zeventig of tachtig aangelegd is? O, dat zijn aardig wat vingers. En, wat vinden jullie daarvan? Iemand die zelf dag en nacht in zo'n auto-luwe en groene buurt vertoeft, heeft vaak een andere mening dan een ingevlogen architectuurskundige. Nieuw onderzoek legt de verschillen bloot. RIENJE VEENHOF & LIDWINE SPOORMANS

Ongeveer een derde van de Nederlandse huizen staat in woonwijken die tussen 1965 en 1990 gebouwd zijn. Aan veel daarvan moet ondertussen wel iets gebeuren. Hun energieprestatie moet verbeterd worden, er is groot onderhoud nodig en sommige soorten woningen passen niet altijd bij de huidige huishoudens. Hoe kunnen we de cultuurhistorische waarde van deze wijken goed begrijpen, zodat die gedurende de renovaties behouden kan blijven? Bij het bepalen van zo'n waarde klinkt steeds vaker de oproep om er niet alleen experts, maar ook de bewoners bij te betrekken. Dit komt terug in recente ontwikkelingen op nationaal en internationaal niveau, zoals in de *Omgevingswet* en het Verdrag van Faro. Juist bij het aanpassen van woonwijken is het belangrijk om de bewoners erbij te halen. Zij zijn per slot van rekening de primaire gebruikers ervan. De Technische Universiteit Delft deed in samenwerking met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed onderzoek naar het vaststellen van de cultuurhistorische waarde van woonwijken uit de periode 1965-1990. Vijf laagbouwbuurten zijn er bestudeerd: de Bouwmeesterbuurt en de Schoolwerf in Almere, Rijnsweerd in Utrecht, de Diagoonwoningen in

FOTOS: TECHNISCHE UNIVERSITEIT DELFT

De Schoolwerf uit de jaren zeventig in Almere is een van de buurten die nu onderzocht zijn. Wat vindt een cultuurhistoricus van de wijk? En een bezoeker? En een bewoner?

De Utrechtse woonbuurt Rijsweerd is in de jaren zeventig gebouwd

Rond de Diagoonwoningen uit de jaren zeventig in Delft is het behoorlijk groen

Delft en de Koepeltjesbuurt in Zoetermeer. Digitaal beantwoordden bewoners, bezoekers en experts vragen, terwijl ze een uitgestippelde wandeling door de buurt maakten. De vragen gingen over de zaken die de deelnemers daar waarden, of juist niet. Deze zaken kunnen tastbaar zijn, zoals metselwerk of een dak, maar ook ontastbaar, zoals een herinnering.

De menselijke maat

Laagbouw wijken uit de jaren zeventig en tachtig onderscheiden zich van andere woonwijken door

een sterke focus op de menselijke maat en het gebruik van de buitenruimte. Kenmerkend zijn woonerven, autoluwe straten en semipublieke ruimtes, die een geleidelijke overgang tussen de openbare straat en de privéwoning vormen. Ook bomen en struiken spelen er een belangrijke rol. Parken, plantsoenen en groene routes zijn vaak integraal onderdeel van de wijk. Tegelijkertijd worden woonwijken uit deze periode gekarakteriseerd door een grote diversiteit. Deze ontstond vaak als tegenreactie op het eenvormige modernisme van de voorafgaande decennia. Vooral in de jaren zeventig

leidde dit tot een grote variatie aan woningtypes, straatprofielen, pleinen en bouwblokken, waardoor elke buurt een eigen karakter kreeg.

De perspectieven van deskundigen vergelijken met die van niet-deskundigen vormt een opvallend gat in het bestuderen van architectuur. Het onderzoek is tot nu toe alleen in buurten uit de jaren zeventig en tachtig van de afgelopen eeuw uitgevoerd. Hierdoor is het lastig de resultaten te spiegelen aan woonwijken uit andere bouwperiodes. Het is dus mogelijk dat de gevonden patronen toepasbaar zijn buiten de context van de jaren zeventig en tachtig.

Identiteit en leefbaarheid

Uit het onderzoek blijkt dat de bewoners en de deskundigen vaak redelijk gelijkgestemd zijn in hun beoordeling van de buurt als geheel. Over de sfeer, identiteit en leefbaarheid zijn beide groepen overwegend positief. Opvallend is dat de bezoekers, mensen die ergens anders in de gemeente wonen of hier alleen op bezoek zijn, een stuk kritischer zijn. Overeenstemming tussen alle groepen is er ook. De veroudering van de buurten ziet bijna niemand als gunstig. Grotere verschillen ontstaan wanneer de deelnemers hun aandacht op specifieke plekken richten.

Woonwijken uit deze periode worden gekarakteriseerd door grote diversiteit

Over het openbare gebied en de ruimte rondom de woningen, zoals entrees, steegjes, drempels en parkeerplekken, zijn de experts en de bezoekers vaker negatief dan de bewoners. Zeker is dat de bewoners het dagelijkse gebruik van deze functionele zaken beter kennen dan de anderen. Het oordeel over de woningen zelf is lastig te vergelijken, omdat de bezoekers en de deskundigen ze niet van binnen kennen. Toch blijken de experts opvallend positief over het wooncomfort, soms zelfs meer dan de bewoners, zoals in de Bouwmeesterbuurt in Almere. Ten slotte valt het op dat de deskundigen flink enthousiaster zijn over het bouw materiaal en bepaalde details van de huizen dan de bewoners en de bezoekers.

Technisch jargon

Ook in de manier van beantwoorden van de vragen zijn er verschillen. De experts gebruiken vaker technisch jargon en verwijzen naar duidelijk waarneembare functies en specifieke onderdelen en locaties. Daarbij ligt de nadruk dus op tastbare zaken. Bovendien verwijzen ze regelmatig naar het gedachtegoed van de architect en het feit dat de buurt een typisch voorbeeld is voor de bouwperiode. Hierin kun je een traditionele benadering herkennen, waarbij er minder aandacht is voor de »

» buurt als hedendaags leefgebied. De bewoners daarentegen antwoorden gevarieerder en persoonlijker, met verhalen over hun familiegeschiedenis, herinneringen en gevoelens van identiteit en eigenaarschap. Dit geeft een breder en rijker perspectief op de wijk, waarin naast het verleden ook het heden en toekomstverwachtingen zijn meegenomen.

De gebruikers kunnen kenmerken aanwijzen die anderen niet direct zien

Zoals uit eerder onderzoek ook is gebleken zijn de groepen het niet oneens over welke zaken in de buurten van belang zijn, maar benaderen ze deze op verschillende manieren. Voorts benoemen de bewoners en de bezoekers regelmatig de invloed van de seizoenen op de openbare ruimte. Ze waarderen bijvoorbeeld de bomen en struiken, omdat je daaraan de 'seizoenen voorbij kan zien gaan', van mistroostig kaal naar gezellige bloemen. Ook hebben de seizoenen effect op het wooncomfort, zoals genieten van de tuin in de zomer en overlast van hitte of juist kou binnenshuis.

Dag en nacht

Daarnaast benadrukken de bewoners en de bezoekers regelmatig het verschil tussen dag en nacht. Bijvoorbeeld wanneer ze aangeven dat het 's nachts erg donker is op straat door een gebrek aan verlichting. Dat blijft voor deskundigen vaak grotendeels onzichtbaar, omdat die zelden 's nachts in de wijk zullen komen. Bovendien kijken de bewoners en de

Studenten aan de slag in de Koepeltjesbuurt in Zoetermeer uit de jaren zeventig

bezoekers naar meerjarige veranderingen. Dit gaat onder meer over wijzigingen in de sociale samenstelling van de buurt en het onderhoud van de huizen en de openbare ruimte.

Dit bredere tijdsbeeld biedt een rijkere context aan de huidige situatie dan zichtbaar is voor de experts. Wanneer er bijvoorbeeld parkeerproblemen zijn, zoals in Rijnsweerd in Utrecht, zal dit de deskundigen wellicht opvallen. Maar als de overlast in de afgelopen jaren al sterk is teruggedrongen kijken de bewoners hier anders naar. Ook leggen zij verbinding met het verleden door hun waardering te uiten voor dat wat er niet meer is. Denk hierbij aan faciliteiten die weggehaald zijn en gebouwen die afgebroken zijn of groepen bewoners voor wie anderen in de plaats zijn gekomen.

Comfort

Een verschil tussen de bewoners aan de ene kant en de experts en de bezoekers aan de andere kant ligt in hun benadering van kwaliteiten. De bewoners belichten de buurt en hun huis vooral vanuit het gebruik en het comfort. Zij signaleren kwaliteiten of juist problemen die voortkomen uit eigen ervaring. Mooi uitzicht vanuit de studeerkamer, een handige berging, een fijn wandelpad langs het water, maar ook een slecht binnenklimaat of een onpraktische

indeling. De deskundigen en de bezoekers daarentegen richten zich vaker op het uiterlijk van de buurt. Zij benoemen bijvoorbeeld de gevelbekleding, andere bouwmaterialen en de plantsoenen.

De gebruikers van de omgeving kunnen kenmerken of verbeterpunten aanwijzen die anderen niet direct zien. Zeker bij de aankomende veranderingen biedt dit inzichten voor behoud en verbetering. Het onderzoek toont dan ook aan dat de cultuurhistorische waardering van woonwijken uit de jaren zeventig en tachtig breed, veelzijdig en contextafhankelijk is. De waardering wordt sterk beïnvloed door het perspectief van de beoordelaar. Samen zorgen de perspectieven van de deskundigen, de bezoekers en de bewoners voor een rijker en completer beeld. Door bewoners als lokale experts te zien kun je de traditionele benadering met de alledaagse ervaring verbinden. En dat is juist in deze woonwijken, die volop in gebruik en ontwikkeling zijn, een meerwaarde. ✘

Rienje Veenhof en Lidwine Spoormans, onderzoekers aan de Technische Universiteit Delft, verrichtten dit onderzoek, r.h.veenhof@tudelft.nl & l.g.spoormans@tudelft.nl. Nadere informatie via de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: specialist stedenbouw en cultuurlandschap Marcel IJsselstijn, m.ijsselstijn@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.wijkwijzer.com.

De ruim opgezette Bouwmeesterbuurt in Almere is eind jaren tachtig gebouwd

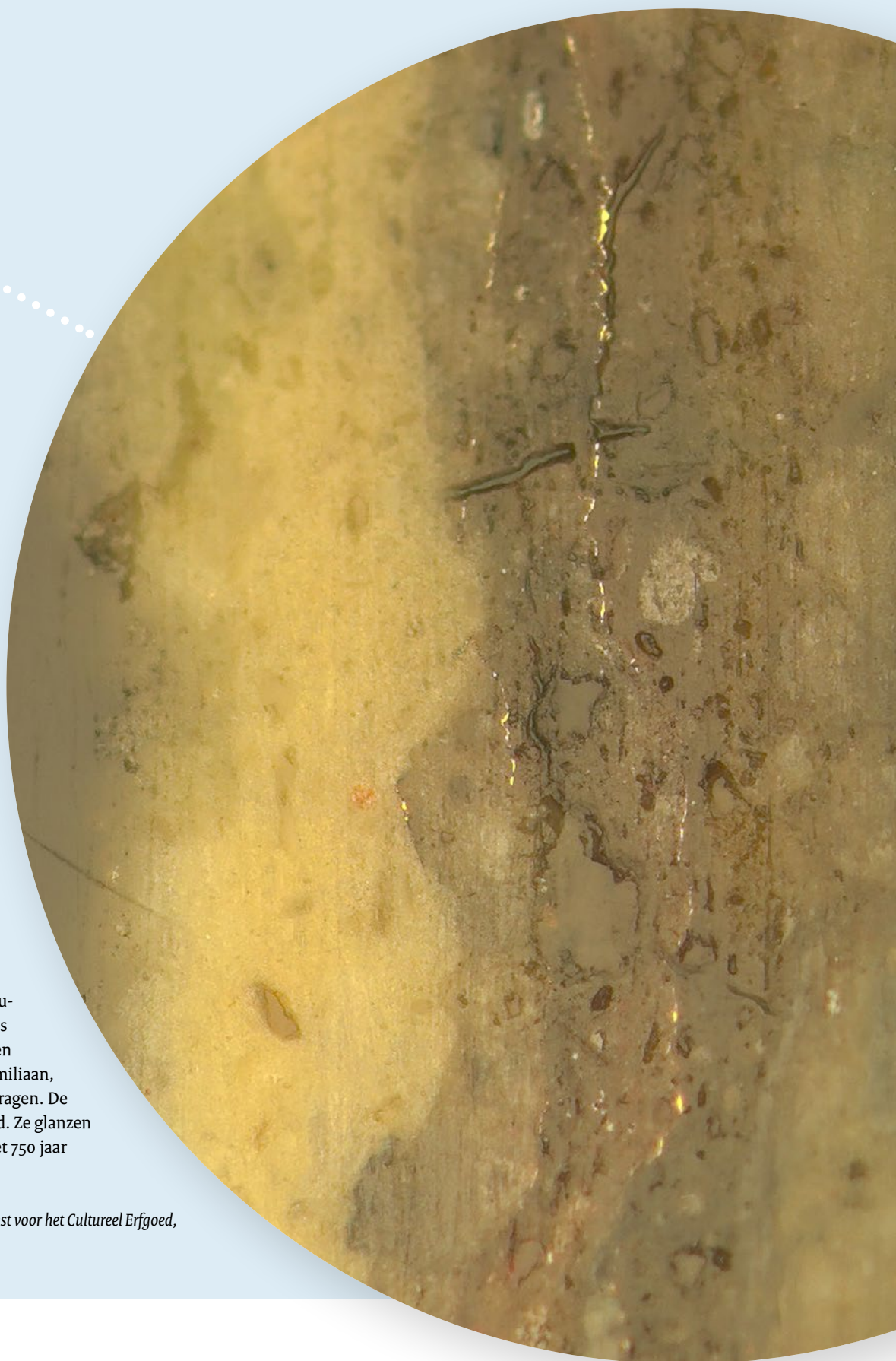
BEWIJS DAT KRONEN PALEIS OP DE DAM VERGULD WAREN

FOTOS ROL LUC MEGENS

We hadden het al op oude schilderijen gezien en in de archieven, maar nu ook door de microscoop. Oorspronkelijk waren de koperen kronen op het Paleis op de Dam verguld. Onderzoek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft aangetoond dat er onder de groene corrosie nog resten van de vergulding aanwezig waren. De vier kronen op het dak verwijzen trouwens niet naar de koninklijke functie die het gebouw tegenwoordig heeft. In zijn ontwerp uit 1648 van dit Amsterdamse stadhuis heeft architect Jacob van Campen ze er reeds op getekend. Het zijn keizerskronen. Maximiliaan van Habsburg had al sinds 1482 de macht over de Nederlanden toen hij keizer van het Heilige Roomse Rijk werd. Maar Vlaanderen was tegen hem in opstand gekomen. Maximiliaan had toen ernstig geld nodig, waar de Amsterdamse kooplieden hem aan hielpen. Uit dank daarvoor verleende hij de stad het recht om de keizerskroon in het wapen te voeren. Ook na de Opstand tegen de landsheer was Amsterdam daar nog zo trots op dat ze in 1665 de gouden keizerskronen op de hoeken van het nieuwe stadhuis plaatste. Overigens zijn deze twee meter hoge exemplaren gemodelleerd naar de kroon van een opvolger van Maximiliaan, keizer Rudolf II. Elke kroon wordt door vier arenden gedragen. De kronen en arenden zijn nu gerestaureerd en weer verguld. Ze glanzen goud in de zon in het jaar waarin Amsterdam viert dat het 750 jaar bestaat. ☒

Luc Megens, specialist glas, keramiek en pigmenten bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtte dit onderzoek, l.megens@cultureelerfgoed.nl.

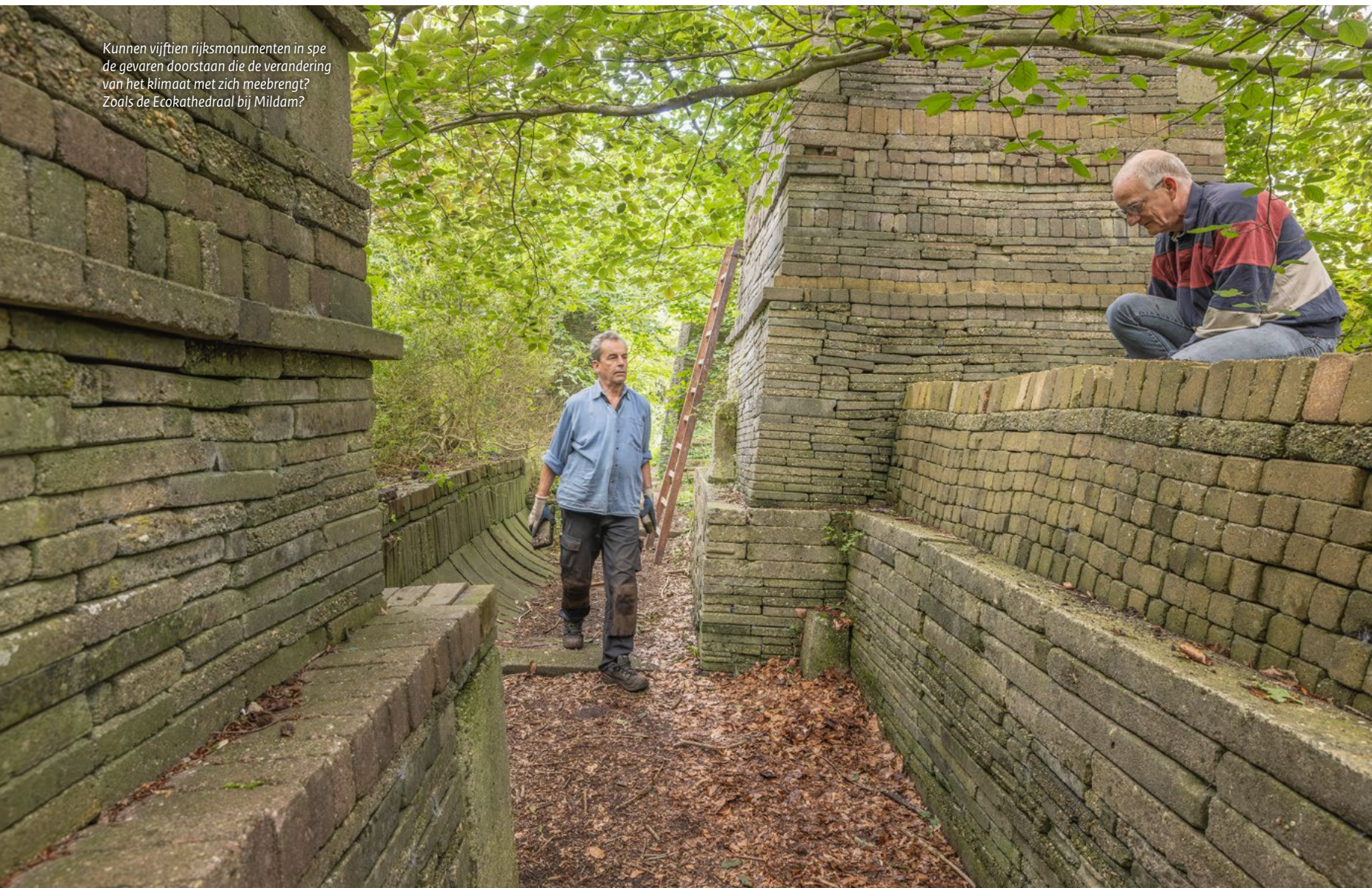
Toekomstige rijksmonumenten onderzocht

Klimaatbestendig of niet?

Ons klimaat verandert. Met een nieuwe methode kun je testen of een gebouw bestand is tegen de omstandigheden die daarmee gepaard gaan. Om de proef op de som te nemen zijn er vijftien toekomstige rijksmonumenten aan de toets onderworpen. Alle vijftien zijn ze redelijk recent gebouwd, ergens tussen 1965 en 1990. Maar hoe klimaatbestendig zijn ze? GERTJAN DE BOER

Zolang er gebouwen bestaan, hebben zij van weer en wind en andere vernielende invloeden te lijden gehad.' Dit schreef de onvolprezen Jan Kalf in december 1917. Als een van de grondleggers van de Nederlandse monumentenzorg was Kalf zich bewust van de tijdelijkheid van al ons cultureel erfgoed. Maar dat betekende voor hem niet dat je vernieling en verval moest accepteren. Kalf liet geen kans onbenut om op de tijdeloze waarde van erfgoed te wijzen. Belangrijk in zijn visie was dat je voorbereid moet zijn op wat er kan gebeuren. In zijn geest heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nu voor vijftien toekomstige rijksmonumenten de klimaatgevaaren in beeld gebracht. De moderne tijd kent zijn eigen monumenten. Om ook de exemplarische voorbeelden uit de periode 1965-1990 te behouden heeft de minister van Cultuur in september vijftien gebouwen voorgedragen

Kunnen vijftien rijksmonumenten in spe de gevaren doorstaan die de verandering van het klimaat met zich meebrengt? Zoals de Ekokathedraal bij Mildam?

Het gebouw voor elektrotechniek in Delft kan bij extreme hitte flinke schade oplopen

Bij een zakkende ondergrond loopt het station van Lelystad uit 1988 geen gevaar

om als rijksmonument te beschermen. Deze bouwwerken staan door heel Nederland. Van het stadhuis van Terneuzen tot de Rodahal in Kerkrade. En van de Yunus Emre Moskee in Almelo tot het station van Lelystad. Samen tonen ze de diversiteit van de moderne bouwkunst en vertellen ze het verhaal van deze tijd. De uitslagen van het klimaatonderzoek zijn meegegaan in het voorstel tot aanwijzing.

Nieuwe vragen

Alle 61.667 monumenten van ons land horen structureel onderhouden te worden. Hoewel enkele er niet goed bij staan, kun je concluderen dat het voor het overgrote deel lukt om ze te beschermen. Maar de huidige verandering van het klimaat stelt nieuwe vragen bij deze realiteit. Steeds vaker zorgen wateroverlast, droogte, extreem weer en natuurbranden voor forse problemen. En in de toekomst neemt het risico hierop verder toe. Daarom heeft de Rijksdienst alle vijftien rijksmonumenten in spe op klimaatbestendigheid getoetst. De methode die hiervoor is gebruikt is nieuw. De aanpak is gebaseerd op klimaatmodellen en toekomstscenario's met grote onzekerheidsmarges. Daarnaast geldt voor sommige rampen dat het onwaarschijnlijk is dat ze plaats gaan vinden, zoals een overstroming. En toch, als het wel gebeurt, zal het effect enorm zijn. Dat we met een heidebrand of buitensporige hitte te maken krijgen daarentegen is steeds waarschijnlijker. Maar hiervoor geldt juist dat het effect op de gebouwen vaak relatief beperkt is. In de toets is elke klimaatdreiging meegewogen, ongeacht de grootte van de kans dat deze zich voordoet of de mogelijke gevolgen.

Locatiegevoeligheid

Eerst is de omgeving van elk toekomstig monument op alle bekende gevolgen van de klimaatverandering onderzocht. Dat is locatiegevoeligheid genoemd. Met behulp van de online *Klimaat-effectatlas* is er gekeken wat de verwachtingen zijn ten aanzien van hitte, droogte, grondwaterstanden, natuurbrandrisico's, wateroverlast, overstromingskans en overstromingsdiepte. Dit risico is van geen tot zeer hoog beoordeeld. Zo staat het Eemsmontgebouw, een hoge kantoorflat uit 1973, in een laaggelegen gebied bij Delfzijl. Bij een overdadige bui is dit de omgeving waar het water zich zal verzamelen. Dat maakt dat deze flat behoorlijk locatiegevoelig voor wateroverlast is.

Vervolgens zijn de gebouwen met een gemiddelde tot uiterste locatiegevoeligheid mee naar stap 2 genomen. Op kaarten is bekeken of ze in hun omgeving wel aan het klimaatrisico blootgesteld worden. Neem de Ecoliedraal bij het Friese dorp Mildam. Dit losjes opgestapelde overtollige bouw materiaal uit de jaren zestig staat in een gebied dat met droogte te maken heeft. Dat heeft te

laag staand grondwater en daling van de bodem tot gevolg. Het risico op blootstelling is bij de Ecoliedraal dan ook behoorlijk.

Veel groen en veel water

Andersom kan ook. De locatiegevoeligheid voor wateroverlast is bij het Eemsmontgebouw vrij groot, maar de kans op blootstelling hieraan is slechts klein. Rondom de flat bevinden zich namelijk veel groen en veel water. Naar verwachting zal zijn directe omgeving nauwelijks met onvoldoende afwatering te maken krijgen. De laatste stap is de gebouwgevoeligheid. Hier kijken we naar het materiaal van het bouwwerk in relatie tot de door het klimaat veroorzaakte omstandigheid waaraan het wordt blootgesteld. Een omstandigheid is immers niet per definitie schadelijk.

Stel dat het gebouw voor elektrotechniek uit 1972 van destijds de Technische Hogeschool in Delft met extreme hitte te maken krijgt. Het metaal, het glas en het beton kunnen bij langdurige blootstelling aan 40 graden schade oplopen. Dit maakt dat in dit geval de gebouwgevoeligheid voor hitte behoorlijk is. Het kan ook anders. Rond station Lelystad uit 1988 is bodemdaling een probleem. Maar het is zo goed gefundeerd dat het wat dit betreft geen gevaar loopt. Het station is dan ook nauwelijks gebouwgevoelig voor een zakkende ondergrond.

Bruikbaar

Wat je uit een analyse als deze haalt, is vooral een eerste beeld van de gevaren. Toegegeven, de toets is niet toereikend om tot een allesbeslissend eindoordeel te komen. Op basis van de analyse kun je hoogstens aangeven welke klimaatrisico's voor welke gebouwen een uitdaging gaan vormen. Maar bruikbaar is het wel. Als de omgeving van het bouwwerk aangepast gaat worden kun je de risico's verlagen. Denk aan meer bomen en struiken om overlast van hitte en water te beperken. Of meer water om de kans op brand in de natuur te verkleinen. Of afspraken over het verdelen van grondwater om daling van de bodem te voorkomen.

Dit zou Jan Kalf toejuichen. Hij was daar helder in. Stel een goede voorbereiding nooit onnodig uit. Je kunt je beter voorbereiden op iets dat nooit realiteit wordt, dan overvallen worden door iets rampzaligs. Hij legde uit dat dit niet alleen onomkeerbaar verlies van erfgoed kan betekenen, maar ook veel duurder is. Met een berekening liet hij zien dat preventieve maatregelen vele malen goedkoper zijn dan dure reconstructies en restauraties. Laten wij dit dan ook ter harte nemen en onze monumenten uit voorzorg beschermen tegen de verandering van het klimaat. ■

Gertjan de Boer, specialist erfgoed en klimaat bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtte dit onderzoek, g.de.boer@cultureelerfgoed.nl.

.....
 Als de
 omgeving
 van het
 bouwwerk
 aangepast
 gaat worden
 kun je de
 risico's
 verlagen
 .....

FOTO: CHONGWANG

FOTO: R.F. JARNO PORS

Een greep uit de belangwekkende uitgaven van de laatste tijd. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

ERFGOED IN DE PUBLIEKE RUIMTE MET EEN RELATIE MET NEDERLANDS-INDIË/INDONESIË

Een verkenning

Gerdien Verschoor, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 62 pag., gratis download via www.cultureelerfgoed.nl

Zo'n twee miljoen Nederlanders hebben een band met Nederlands-Indië. Wat zien we daarvan in het straatbeeld terug? Om dit te achterhalen verkende de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed het erfgoed in de publieke ruimte dat een relatie met de voormalige kolonie heeft. Deze verkenning bundelt de verhalen, vele voorbeelden en vraagstukken die daaruit volgden. Via historische gebouwen, plaquettes, mozaïeken en glas-in-loodramen slingert deze geschiedenis zichtbaar door ons land. Maar ook via herdenkingsmonumenten, graven, plaatsen van betekenis en immaterieel erfgoed. Wat de gebouwen betreft gaat het dan om bijvoorbeeld pakhuizen en handelskantoren met een belangrijke functie tijdens de koloniale periode.

HUIS EN HAARD

Archeologie van het dagelijks leven

Annelou van Gijn, Laura Kooistra e.a., Matrijs, Utrecht, 120 pag., € 19,95, ISBN 978 90 5345 619 4

Over het dagelijkse leven van mensen uit de nieuwe steentijd is niet al te veel bekend. Daarom zijn er als experiment een huis en een kano gebouwd, met de werktuigen van toen en gebaseerd op archeologische gegevens. Leerzaam. Over de terpbewoners in de ijzertijd en de Romeinse tijd weten we al iets meer. Hun huizen waren rokerig, donker en stonden vol vee. Ze aten graanpap met vlees en groente, en broodkoeken met boter en kaas, met een biertje erbij. Maar vergeleken met deze twee bezitten we over het stadsleven van een ambachtsman en zijn gezin tussen 1000 en 1400 een overstelpende hoeveelheid gegevens. Hij had zijn smederij, weverij of bakkerij aan huis. Eerst was dat huis van hout, leem en riet, later van steen. Boven of achter de winkel en de werkplaats bevond zich een kleine en sobere woonruimte, met een schragentafel, kisten en korte bedden. En met aardewerken kruiken, ijzeren ketels, houten borden en linnen lakens. Dit boek schetst een beeld van het leven in deze drie perioden. Specialist chemie en microscopie Ineke Joosten van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed schreef mee.

HET HAAGSE STADSBEELD

Marcel Teunissen, Wbooks, Zwolle, 416 pag., gebonden, € 49,95, ISBN 978 94 625 8710 6

Hoe is Den Haag de afgelopen achthonderd jaar beetje bij beetje veranderd en gegroeid? Waarom ziet het eruit zoals het eruitziet? Omstreeks 1230 stichtte Floris IV, de graaf van Holland en Zeeland, een jachtslot aan de rand van het Haagse Bos. Dat was een flinke impuls voor het dorpje Die Haghe. Edelsmeden, leerwerkers en harnasmakers kwamen er wonen. Zij werkten vooral voor het grafelijke Binnenhof. Edelen, rechters, penningmeesters en ambtenaren lieten er herenhuizen optrekken. Pas in 1619 kreeg het dorp een omgrachting met ophaalbruggen, zodat pestlijders, krankzinnigen, landlopers en rovers eindelijk geweerd konden worden. Die Haghe begon stadse trekjes te krijgen. En zo snelt de auteur door, waarna hij veel aandacht aan de twintigste eeuw besteedt. Met aardig wat foto's van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

VAN GLAS GEMAAKT IN DE OUDHEID

René van Beek, Hélène Besançon e.a., Wbooks, Zwolle, 256 pag., € 34,95, ISBN 978 94 625 8702 1

Kannen, flesjes voor ogenzwart, drinkglazen, lampen, speelsteentjes, een inktpot, make-upstaafjes, ronde ruitjes, een ring, kommen, een trechter, flessen, oorsieraden. In de oudheid was er veel van glas gemaakt. Dat was meestal doorzichtig, maar als het lang in vochtige grond gelegen heeft, kan het oppervlak verweerd raken en zijn transparantie verliezen. Dit boek bevat niet alleen een catalogus van de glazen stukken uit het Allard Pierson Museum in Amsterdam die archeologisch gevonden zijn, maar er wordt ook op nieuw onderzoek ingegaan. Zo kunnen metingen zonder beschadigende monsters te nemen bijdragen aan een betere bepaling van de herkomst, de productietechniek en de conditie van een glazen voorwerp.

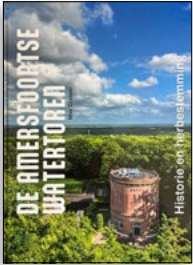

ENSCHEDEN IN 100 VOORWERPEN

Marco Krijnsen, Wbooks, Zwolle, 208 pag., gebonden, € 24,95, ISBN 978 94 625 8713 7

De honderd voorwerpen in dit boek moeten samen de geschiedenis van Enschede vertellen. Zoals de kop van een strijdhamer uit het derde millennium voor Christus, een kookpot uit de middeleeuwen en een nooit gebruikte kanonskogel uit de Tachtigjarige Oorlog. Voorts het enige schilderij van Johannes Torrentius dat bewaard is gebleven. Dit stilleven uit 1614 is in Enschede jarenlang als deksel op een vat met krenten gebruikt. Ook vertegenwoordigd is de klepper uit de negentiende eeuw van de laatste klepperman van Enschede, een soort nachtwaker. Maar het merendeel van de voorwerpen komt uit de twintigste eeuw. En enorm veel hebben er met de fabricage van textiel te maken, die slechts tussen 1830 en 1960 een grote rol in de stad speelde.

DE AMERSFOORTSE WATERTOREN

Historie en herbestemming

Max Cramer, Boiten, Amersfoort, 144 pag., gebonden, gratis bij de watertoren, ISBN 978 90 835491 1 8

Hij is maar zeventien meter hoog. Maar omdat hij boven op de Amersfoortse Berg staat, stak hij ver genoeg boven de stad uit om te kunnen doen wat hij moest doen. De watertoren van Amersfoort uit 1912 bevatte 700.000 liter water. Stadsarchitect Cornelis Beltman gaf de brede, lage toren een neoromaans uiterlijk, met veel rondbogen en iets kantelerigs bovenop. Na exact honderd jaar, in 2012, verloor het gebouw zijn functie. Het rijksmonument is nu een kantoor, met een presentatiezaal in het gelukkig behouden waterreservoir.

UTRECHTSE REUZEN

Luuk Huiskes, Lecturis, Eindhoven, 120 pag., gebonden, € 35,-, ISBN 978 94 6226 541 7

Knoestige wezens met grijpgrage spinnenvingers hebben de stad overgenomen. Er is geen mens meer te zien. Dat blijkt wel uit de sombere foto's van oude bomen in de Utrechtse binnenstad waar dit boek mee gevuld is. Ze staan langs de singel, op het Domplein, in tuinen. Sommige zijn in de negentiende eeuw geplant. Vandaar dat de foto's afgewisseld worden met tekeningen uit die tijd.

MUIZENTANDEN EN STEUNBEREN

Bouwen in de middeleeuwen

Gabri van Tussenbroek, Sterck & De Vreese, Gorredijk, 136 pag., gebonden, € 24,90, ISBN 978 94 6471 422 7

In het begin waren de middeleeuwen klungels. Ze hebben toen geen bijzondere gebouwen neergezet. Wel suf hoor, na al die meesterwerken van de Romeinen. Maar in de tweede helft van de middeleeuwen verrezen er ineens kastelen en kathedralen. Dat schrijft Gabri van Tussenbroek, specialist bouw-historie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, in dit kinderboek. Eenvoudig en duidelijk legt hij in grote lijnen uit hoe we in de middeleeuwen opnieuw de bouwkunst uit moesten vinden. Maar hij voert ook tal van aansprekende details op. Bijvoorbeeld dat aannemers met de opdrachtgever door konden onderhandelen tot een stompje kaars uitging. Dat de kwaliteit van het werk van een gildelid altijd hoog moest zijn. Hoe je met gemalen tufsteen onder water kunt metselen. En dat de buurman aan wiens kant de kaarsnissen zaten de eigenaar van de tussenmuur was. Ook de vrolijke tekeningen van universitair bouwhistoricus Joris Snaet verduidelijken veel. Aan het eind worden de lezertjes aangespoord zelf als een bouwhistoricus aan de slag te gaan. In een oud huis kunnen ze zoeken naar kinderbalkjes, sleutelstukken en telmerken van de timmerman. ✕

Ook iets interessants het licht doen zien? Neem contact op via d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Verschijnt vier maal per jaar.

Jaargang 17, nummer 4, november 2025

Eindredactie Dirk Snoodijk
(d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl)

Redactieraad Mieke van Bers, Jan van Doesburg, Frederike Dollekamp, Laurens van Eijndthoven, Guusje Harteveld, Anne Houk de Jong, Ineke Joosten, Alexandra van Kleef, Floortje Kok, Dorian Meijnen, Froukje van der Meulen, Dolf Muller, José Schreurs, Tessa Slingerland, Marike Snoek, Jeroen Westerman en Jeroen Zomer

Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Vormgeving uNiek-Design, Almere

Druk Koninklijke Van der Most, Heerde

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
ISSN 1878-7827

Gratis abonnement op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed? Zie cultureelerfgoed.nl/abonneren of scan de blokjescode. Adres-

wijzigingen en bestellingen van meerdere exemplaren gaan via info@cultureelerfgoed.nl.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort

Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort

033 - 421 7 421

033 - 421 7 456 (vakinhoudelijke vragen)

info@cultureelerfgoed.nl

www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Bibliotheek en archief

Open ma t/m vr 9-16.30 uur

033 - 421 7 444

bibliotheek@cultureelerfgoed.nl

Raadpleeg de catalogus op www.cultureelerfgoed.nl.

Collectiecentrum Nederland

Verbindingsweg 1 | 3826 PC Amersfoort

Vestiging Amsterdam

Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert en inspireert bij het behoud, de duurzame ontwikkeling en de toegankelijkheid van het meest waardevolle erfgoed van Nederland. Op het gebied van monumentenzorg, archeologie, historisch landschap en museale collecties voert de Rijksdienst de wet- en regelgeving uit.

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

is gedrukt op FSC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. De biofolie waar het blad in wordt verstuurd is biologisch afbreekbaar.

Geef de toekomst een verleden.

2024: De met lood beklede bekroning van de toren van de Bakenesserkerk was wit geschilderd

2025: Bij de restauratie van het Haarlemmer rijksmonument uit 1530 werd het lood als vanouds grijs

WIT OF GRIJS?

Tijdens de restauratie van de toren van de Bakenesserkerk in de oude binnenstad van Haarlem kwam er een vraagstuk naar boven. Hoe moest de gotische toren uit 1530 eruit gaan zien? Van de natuurstenen top met loden bekleding diende veel materiaal vervangen te worden. Bij de vorige restauratie van het rijksmonument, zo'n 55 jaar geleden, zijn het lood en het natuursteen wit geschilderd. Bij noodzakelijke vervanging van bouw materiaal is het uitgangspunt dat je geen visuele wijzigingen doorvoert. Dat zou betekenen

dat ook het nieuw aangebrachte lood wit geschilderd moest worden, terwijl lood van zichzelf donkergrijs is. Niet schilderen zou het aanzien van de Bakenessertoren ingrijpend veranderen. Kan dat historisch wel? Met deze kwestie benaderde de gemeente de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Die adviseerde om een restauratievisie voor de hele toren te ontwikkelen en historisch onderzoek naar de bekroning te doen. Dit wees uit dat de toren van oorsprong een donkergrijze, loden bekroning kende, die als gevolg van oxidatie wit was uitgeslagen. Het onbeschilderde natuursteen was door vervuiling juist zwart verkleurd, waardoor het beeld

van de toren zich dus had omgedraaid. Vervolgens zijn lood en steen wit geschilderd, met instemming van de Rijksdienst. Om die keuze nu terug te draaien zijn er goede argumenten en zorgvuldigheid nodig. De Rijksdienst gaf de gemeente hier advies over. Het resultaat is spectaculair. Het lood is weer donkergrijs en het zandsteen kreeg een iets zachtere kleur, overeenkomstig het oorspronkelijke beeld. De reacties uit Haarlem zijn zeer positief. ✘

Maurits van Putten, adviseur architectuurhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, droeg met expertise aan deze restauratie bij, m.van.putten@cultureelerfgoed.nl.